

NO EN VAN TORNAR

Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)

Enric Gil Meseguer

recerques6

No en van tornar

**Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)**

**Col·lecció
RECERQUES**

6

No en van tornar

**Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)**

Enric Gil Meseguer

Producció: Ambar Comunicació, SL (ambar@periodistes.org)
Edició: **mecenix.com** ©
Assessorament lingüístic: A.Fort
Disseny de la coberta: Creators
Impressió: ServicePoint

© dels textos: Enric Gil Meseguer
© d'aquesta edició
Centre d'Estudis de l'Hospitalet
Av. Josep Tarradellas, 44. (Espai Molí)
08901 L'Hospitalet de Llobregat
Tel: 93 338 60 91
A-e: celh@celh.cat Web: www.celh.cat

Primera edició: juny de 2014
ISBN: 978-84-937806-5-4
Dipòsit legal: B 13399-2014

La publicació d'aquesta obra ha rebut el suport de:

ambar
COMUNICACIÓ, SL

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra ha de comptar amb l'autorització escrita dels titulars de la propietat intel·lectual, excepte en el que la llei preveu expressament al respecte. La infracció d'aquests drets pot ser constitutiva de delictes contra la propietat intel·lectual (art. 270 i seg. del Codi penal). Tots els drets reservats.

A l'Hermi i el Taison, companys en el viatge més llarg, el de la vida

*Aquest llibre s'ha editat gràcies al suport de 56 amics i amigues
que han fet aportacions pecuniàries mitjançant el sistema mecenix.com.*

*L'autor agraeix ben sincerament a tothom les seves aportacions.
El sistema preveu fer esment en concret de les següents persones i entitats:
Diego Pérez, Cristina Sánchez, Josep Lluís Pérez,
Ateneu de Cultura Popular de l'Hospitalet,
Ricard Raquer, Joan Josep Pujadas, Jaume Botey, Pilar Massana,
Frederic Martínez i Alfonso López.*

*Un agraïment especial també al Supremo Consejo del Grado 33 para la
República de Chile, el Centre d'Estudis de l'Hospitalet
i l'empresa Ambar Comunicació, SL.*

SUMARI

INTRODUCCIÓ	11
PRIMERA PART. L'EXILI I L'EMIGRACIÓ DERIVATS DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA I DE LES CONDICIONS DE LA POSTGUERRA	15
1.1 CONDICIONS A L'HOSPITALET DURANT LES DÈCADES DE 1920 I 1930	
QUE EMMARQUEN I ORIGINEN L'EXILI I L'EMIGRACIÓ	17
1.1.1 ARriba LA SEGONA REPÚBLICA	19
1.1.2 LA GUERRA CIVIL	24
1.2 UNA INTRODUCCIÓ GENERAL A L'EXILI REPUBLICÀ	26
1.2.1 L'EXILI REPUBLICÀ EN EL SEU CONTEXT	29
1.2.2 LA DERROTA I LA FUGIDA: DE L'HOSPITALET A FRANÇA	33
1.2.3 LES CONDICIONS DELS EXILIATS A FRANÇA	36
1.2.4 LA MARXA A AMÈRICA	38
1.2.4.1 El cas de Mèxic	42
1.2.4.2 El cas de l'Argentina	43
1.2.4.3 El cas de la República Dominicana	45
1.2.4.4 El cas de Xile	46
1.2.4.5 El cas de Veneçuela	48
1.2.4.6 D'altres països: l'Equador, el Brasil, els Estats Units	48
SEGONA PART. CASOS ESPECÍFICS	51
2.1 L'EXILI POLÍTIC I SINDICAL	53
2.1.1 ALFONS LÓPEZ CAMACHO, NODRIDOR DE L'INTEL·LECTE	77
2.1.1.1 Exili a França, la República Dominicana i Mèxic	79
2.1.2 LA DOBLE VIDA D'AMADEU LLORENS FERRAN	84
2.1.2.1 La Guerra i l'exili	85
2.1.2.2 Dues famílies paral·leles	86
2.1.3 LAUREÀ LORCA LÓPEZ O EL PREU DE L'EXILI	88
2.1.4 ENRIC PLAYAN TERSOL, ÀLIES 'JULIO ROMA'	90
2.1.4.1 Cap a l'exili	93
2.1.4.2 Una nova vida a Mèxic	95
2.1.4.3 Adaptació i dificultats	96
2.2 L'EXILI MILITAR	101
2.2.1 ELS GERMANS DAVID I RAMON FIRMAS GIL	104
2.2.1.1 Participació a la Guerra Civil i posterior exili	104

2.2.1.2 L'arribada de David Firms a Xile	106
2.2.1.3 La vida a Xile	107
2.2.1.4 La trajectòria de David Firms a la maçoneria xilena	110
2.2.2 JAUME ISERN RABASCALL, DE LA FACULTAT DE MEDICINA AL FRONT DE GUERRA I A L'EXILI	111
2.3 L'EXILI DELS CIUTADANS	114
2.3.1 MESTRES A L'EXILI AMERICÀ	116
2.3.2 LA FAMÍLIA OCAÑA, SEVERINO CAMPOS I VICENÇ MARCET	120
2.3.2.1 Primer exili a França i retorn a la Catalunya republicana	121
2.3.2.2 Segon exili a França	124
2.3.2.3 La vida continua a Amèrica	126
2.3.2.4 La trajectòria de Severino Campos	128
2.3.3 LA PERIPÈCIA VITAL DE MARÍA GARCÍA TORRECILLAS	131
2.3.3.1 L'exili a França	133
2.3.3.2 L'exili a Mèxic	137
2.4 L'EXILI INFANTIL	142
2.4.1 AGUSTÍ GARULO (LÓPEZ) PUJOL I ANTONI LÓPEZ PUJOL, NENS DE MORÈLIA	146
2.4.1.1 La gènesi de l'expedició	146
2.4.1.2 La sortida i el viatge	150
2.4.1.3 Els anys mexicans (I): Morèlia	153
2.4.1.4 Els anys mexicans (II): la travessa pel país	157
2.4.1.5 La separació i el retorn a Espanya	161
2.4.1.6 Les conseqüències d'una decisió	164
2.5 MIGRACIONS PER CAUSES POLÍTICO-ECONÒMIQUES	169
2.5.1 EL DISSORTAT CAS DE JÚLIA GÓMEZ DOMÍNGUEZ	170
2.5.2 L'ÚLTIM DELS GERMANS VIVES CAMPOS	171
2.5.3 EL MATRIMONI MATEU-ROFES	172
2.5.4 ELS GERMANS FRANGIONI	173
2.5.5 LA FAMÍLIA BALLESTER-SÁEZ	176
2.5.6 JOAN AYMERICH I MARIA RIGAU	177
2.5.7 LA FAMÍLIA PÉREZ-ALARCÓN I LA TOMBA 493	178
2.5.8 PILAR DIEGO, UNA ANARQUISTA ARGENTINA AMB UN FALANGISTA ESPANYOL	181
2.5.9 JOAN MASMITJÀ, UNA VIDA AL VOLTANT DEL CICLISME A UNA BANDA I L'ALTRA DE L'ATLÀNTIC	186
2.5.10 ELS GERMANS PEIRÓ ARIZA, DE LA PRESÓ A L'ARGENTINA	188
2.5.11 ELS EMIGRANTS AL BRASIL	188
2.6 CASOS NO CONFIRMATS	195
2.7 CONCLUSIONS	197

NOTES	201
BIBLIOGRAFIA	225
ENTREVISTES I CONTACTES	227
ARXIU CONSULTATS	228
BASES DE DADES I PROCEDENCIA DE LES FOTOGRAFÍES	229
ANNEX 1	231
ANNEX 2	241

NOTES

¹RIBAS, J. i GIL, E. (2007). “Hospitalencs als camps nazis”, pàg. 34-149, a: DD.AA (2007). *L'Hospitalet, lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*. L'Hospitalet: Centre d'Estudis de L'Hospitalet (col. Recerques, núm. 5)

²Vegeu l'apartat de la bibliografia. Si no s'indica el contrari, les fonts d'aquest apartat són aquests dos textos

³Aquesta és la distribució que va quedar després d'adaptar la composició del Consistori al Decret de la Generalitat del 9 d'octubre i a l'Ordre del 12 sobre aquest tema

⁴També el llavors regidor d'ERC, Joan Rius, a la seva autobiografia dona detalls ben explícits de la visita de Tarradellas a l'Ajuntament hospitalenc aquell dia, fins al punt que esmenta la frase que els va dir el llavors Conseller en cap de la Generalitat: “Què us heu cregut? Abandonar l'Ajuntament? Us agradi o no us agradi, cal estar al peu del canó! Qui d'una manera, qui d'una altra! Abandonar, mai! Què us heu cregut?” (RIUS, 2010, pàg. 438-442)

⁵SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 80-81

⁶Aquestes apreciacions provenen de BELTRAN, J. (2004). “La diàspora xinesa (I). Història i polítiques migratòries”, pàg. 9-10, a BELTRAN, J. (coord.). *La presència xinesa al món*. Barcelona: FUOC

⁷SALLÉ (2009), pàg. 8

⁸SALLÉ (2009), pàg. 23

⁹Recollit a ALTED, A. (2005), pàg. 21. Cita com a font una conferència de Botella “¿Por qué escribo sólo de la Guerra Civil y del exilio?”, pronunciada a l'Ateneo Obrero de Gijón el 14 d'abril de 1989

¹⁰Aquest apartat sobre la història de l'exili i l'emigració es basa, si no s'esmenta una altra font, en el primer capítol del llibre d'Alicia Alted, *La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939*, titulat “El destierro de todo un pueblo”, pàg. 21-62 (veure bibliografia)

¹¹El cas dels africans no participa de ple en aquests conceptes ja que estem parlant del fenomen de l'esclavatge que comporta moviments forçats de població presonera, però he decidit fer-ne menció perquè va suposar també un moviment important de persones de manera paral·lela i amb la mateixa destinació que els altres que nomeno aquí

¹²No cal oblidar els amplis moviments de població en la història dels països asiàtics, especialment de la Xina, als quals Alicia Alted no fa esment a la font op. cit. nota 10. Els exilis i les migracions que ha generat un país com la Xina al llarg de la seva història són tan importants com nombrosos i no cal obviar-los pel fet de no estar en l'òrbita Occidental. Milions de xinesos van protagonitzar entre el 1840 i el 1930 la més gran emigració de mà d'obra del món, primer cap al sud-est asiàtic i després també cap als Estats Units. En els darrers 60 anys del període esmentat, el ritme d'emigració dels xinesos —coneguts com a ‘culis’— va oscil·lar entre els 200 mil i els 300 mil individus per any. Com es pot comprovar el fenomen de l'emigració xinesa no és pas nou de fa unes dècades. Per a una visió general de la història i les característiques del fenomen migratori xinès, vegeu BELTRAN, J. (coord.) (2004). *La presència xinesa al món*. Barcelona: FUOC, especialment els capítols 4, 5 i 6

¹³CERVERA, J. (2009). “De Vichy a la liberación”, dins de MATEOS, A. (2009) *¡Ay de los vencidos! El exilio y los países de acogida*

¹⁴ARNABAT, R. “Catalunya, país d'exilis (segle XIX)”, dins de SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J. (2007). *La Guerra Civil a Catalunya* (vol. 6 *L'exili*). Barcelona: Edicions 62

¹⁵Les dades d'aquest apartat provenen, si no s'explicita el contrari, de SALLÉ (2009) pàg. 11-26

¹⁶Fonts: diversos expedients que es conserven a l'Archivo General de Indias i al Centro de Estudios Históricos e Información Parque de España (Argentina); fitxa personal de Magí Rodés, amb signatura AGA, RIEM, 226, 168 que es conserva a l'Archivo General de la Nación de México; i el *Diccionari dels catalans d'Amèrica*, dirigit per Albert Manent (veieu bibliografia)

¹⁷També és molt possible que Gertrudis Cerdà Vergés (religiosa), Ramon Sabadell Raventós (jornaler) i Josefa Carbonell Pahissa (feines de la llar), tots tres nascuts a l'Hospitalet, formin part de la immigració de finals del segle XIX o primeres dècades del segle XX ja que, encara que figuren en tràmits del Registre d'inscripcions de nacionalitat del Consolat d'Espanya a Rosario (Argentina) al principi de la dècada de 1940, les seves edats en aquell moment (78, 68 i 56 anys) em fan pensar que més aviat pertanyen a una emigració econòmica o social anterior i no pas a l'exili com a conseqüència de la Guerra Civil

- ¹⁸ Les xifres generals sobre l'exili provenen de la font op. cit. nota 13, i d'ALTED, A. (2005), pàg. 52-54. La primera és un bon compendi de les estadístiques més fiables que circulen en la bibliografia, i que en part recull Alicia Alted en la segona d'aquestes fonts. Totes dues beuen, especialment, de la que sembla una font molt fiable en general entre els historiadors, els successius estudis que l'economista i historiador Javier Rubio ha realitzat des dels anys setanta al voltant de l'exili de la Guerra Civil
- ¹⁹ Comprèn els exiliats durant els mesos posteriors a la fi de la Guerra Civil, la majoria entre final de gener i principi de febrer de 1939, tot i que es poden donar casos de fugitius en busca de la frontera que els lliuri de la repressió franquista o per poder-se reunir amb algun familiar (normalment l'espòs o el pare) fins i tot anys després
- ²⁰ No incloc aquí en aquesta comparança els casos d'emigrats per motius econòmics o amb barreja de motius polítics i econòmics però posteriors al 1945 que he trobat en aquesta investigació
- ²¹ Per a una descripció d'aquestes condicions vegeu la font op. cit. nota 1, pàg. 41-63, on s'explica a través dels exemples dels hospitalencs que acabarien deportats als camps de concentració nazis o com a treballadors forçats dels alemanys
- ²² Si no s'indica el contrari, la font per a aquestes i les següents dades és l'op. cit. nota 13
- ²³ PÉREZ-FUENTES, (2009), pàg. 8
- ²⁴ SALLÉ (2009), pàg. 16-19
- ²⁵ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 82
- ²⁶ ALTED (2005), pàg. 53-55
- ²⁷ ALTED (2005), pàg. 55-58
- ²⁸ SALLÉ (2009), pàg. 29
- ²⁹ SALLÉ (2009), pàg. 29
- ³⁰ SALLÉ (2009), pàg. 32
- ³¹ ALTÉS (2005), pàg. 378-379
- ³² Dolores Pla calcula uns 20.000, mentre que la xifra de 21.750 és de J. Rubio
- ³³ PLA (1985), pàg. 45-51
- ³⁴ Citat a FÉRRIZ, T. (2007). "De l'exili a l'emigració. Els catalans a Mèxic", dins de SOLÉ SABATÉ, J.M. (2007). *La Guerra Civil a Catalunya*, (vol. 6, *L'exili*), pàg. 92-94
- ³⁵ Font op. cit. nota 34, pàg. 92
- ³⁶ Font op. cit. nota 34
- ³⁷ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 85
- ³⁸ SCHWARZSTEIN, pàg. 323, a "La experiencia del exilio: los republicanos españoles en Argentina", dins de PLA (2007)
- ³⁹ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 44-47
- ⁴⁰ BOCANEGRA (2009), pàg. 191, dins de l'article "La República Argentina: el debate sobre la Guerra Civil y la inmigración", a MATEOS, A. (ed.) (2009)
- ⁴¹ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 93
- ⁴² SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 93
- ⁴³ Per a una història d'aquest viatge i de l'operació que va protagonitzar Botana vegeu SCHWARZSTEIN, D. (1997). "La llegada de los republicanos españoles a la Argentina". *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, CEMLA, Buenos Aires, pàg. 423-447
- ⁴⁴ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 93
- ⁴⁵ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 94
- ⁴⁶ SCHWARZSTEIN (2007), pp 326-334, a l'article "La experiencia del exilio: los republicanos españoles en Argentina", dins de PLA (2007)
- ⁴⁷ SCHWARZSTEIN (2007), pp 324-325, a l'article "La experiencia del exilio: los republicanos españoles en Argentina", dins de PLA (2007)
- ⁴⁸ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 82-83
- ⁴⁹ SCHWARZSTEIN (2001), pàg. 189

- ⁵⁰ SALLÉ (2009), pàg. 64
- ⁵¹ NARANJO (2009), pàg. 87
- ⁵² ROSARIO (2010), *El exilio republicano español en la sociedad dominicana. Seminario internacional, marzo 2010*. Santo Domingo: Comisión Permanente de Efemérides Patrias/Archivo General de la Nación/Academia Dominicana de la Historia, pàg. 86
- ⁵³ ALTED (2005), pàg. 275, i BARBÉ, E. (2007). “L’exili a la República Dominicana”. Dins de SOLÉ SABATÉ, J.M. (2007). *La Guerra Civil a Catalunya*, (vol. 6, *L’exili*) pàg. 105-107
- ⁵⁴ LEMUS (2007), pàg. 233-234, a “El exilio republicano español en Chile”, dins de PLA, D. (coord.) (2007). *Pan, trabajo y hogar. El exilio republicano español en América Latina*.
- ⁵⁵ Vegeu font op. Cit. not. 54, pàg. 247-250
- ⁵⁶ Vegeu font op. Cit. not. 54, pàg. 260-263
- ⁵⁷ ALTED (2005), pàg. 281
- ⁵⁸ Vegeu font op. Cit. not. 54, pàg. 263-269
- ⁵⁹ ALTED (2005), pàg. 299-300
- ⁶⁰ MARTÍN BERBOIS, J.L. (2007). “L’exili a Veneçuela”, pàg. 114-115. Dins de SOLÉ SABATÉ, J.M. (2007). *La Guerra Civil a Catalunya*, (vol. 6, *L’exili*)
- ⁶¹ MARTÍN FRECHILLA, (2009), pàg. 148-158, a “Democracia y dictadura al norte del sur. Los exilios de la Guerra Civil Española en el contexto de la Transición democrática venezolana: 1936-1945”, dins de MATEOS, A. (ed.) (2009). *¡Ay de los vencidos! El exilio y los países de acogida*.
- ⁶² ALTED (2005), pàg. 292
- ⁶³ SALLÉ (2009), pàg. 88-90
- ⁶⁴ ALTED (2005), pàg. 296
- ⁶⁵ La font d’aquesta dada és PALAZÓN, S. (1995). *Capital humano y desarrollo latinoamericano*, citat a SALLÉ (2009), pàg. 32-33
- ⁶⁶ SALLÉ (2009), pàg. 70
- ⁶⁷ ALTED (2009), pàg. 302
- ⁶⁸ Joan Camós m’ha permès veure les transcripcions d’aquestes entrevistes i he pogut extreure algunes dades, especialment en el cas de Ripoll, la qual cosa li agraeixo
- ⁶⁹ SANTACANA (1994), pàg. 145
- ⁷⁰ Parla dels germans Playans (i no Playan, que és el cognom correcte), sense concretar gaire els noms, excepte en un cas, a la pàgina 181 de *Clandestinos*, on canvia el nom d’Enric, a qui anomena com a Juan Playans. Suposo que es refereix a la mateixa persona perquè les dades que dona corresponen perfectament a les d’Enric, i el malnom que li atribueix de ‘Capitán Palomo’ li devia venir efectivament de la seva afició a la columbofilia, però també perquè va ser capità de l’exèrcit republicà en unitats de transmissions que operaven amb coloms missatgers. En tot cas, Enric Playan tenia dos germans, en Frederic i en Josep, i en cap cas un que es digués Joan
- ⁷¹ El seu compromís amb la República i la seva vinculació amb les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya la portaren a l’exili, més que no pas la seva feina, per això la incloc en aquest apartat i no en el dels mestres
- ⁷² Referències força minses en determinats casos per manca d’informació, però paga la pena situar totes aquestes persones en aquest context de l’exili al continent americà
- ⁷³ Aquesta manera de referir-se al càrrec de regidor és pròpia de l’època i figura així en molts dels documents que he consultat. Durant la guerra la denominació de l’Ajuntament es va canviar pel de Consell d’Economia i Defensa durant els primers mesos en què la CNT i la FAI foren les forces més influents en el poder, fins al maig del 1937. He preferit utilitzar la forma ‘Conseller’ en alguns moments, però també la més actual de “regidor”, en el ben entès que es poden considerar expressions equivalents. Igual passa amb l’expressió “Conseller Regidor”, que avui dia podríem traduir com a equivalent a “Tinent d’alcalde” però que en tot cas durant la guerra feia referència a la direcció d’una àrea determinada del Govern municipal
- ⁷⁴ Fonts: fitxa personal de Luis Flores Expósito, amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,087,099 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserva a l’Archivo General de

la Nación de México, i de la qual el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada l'abril de 2011]; pàgina web *Diccionari de Sindicats, Sindicalistes i de la Història del Moviment Obrer de Catalunya*, en línia (<http://www.veuobrera.org/>) [consultat, maig de 2011]; "Relació nominal dels ciutadans que integren l'Ajuntament de l'Hospitalet (1936)", Ministerio de Cultura, Centro Documental de la Memoria Histórica, PS-BARCELONA_GENERALITAT, 292, 2; Certificat de Lluís Flores Expòsit signat per Alfons López Camacho, Ministerio de Cultura, Centro Documental de la Memoria Histórica, ES-37274.CDMH/1.2403.2221.1/PS-MADRID,540,171,1; finalment, les dades sobre el lloc de residència a Mèxic i la seva posterior tornada corresponen al testimoni aportat per correu electrònic del fill del també exiliat hospitalenc Alfons López Camacho, a qui Lluís Flores visitava a Mèxic i amb qui, posteriorment, podria haver coincidit també a l'Hospitalet en data indeterminada, i també CAMÓS (1986a), pàg. 88 nota 106, afirma que en aquell any residia a Mèxic

⁷⁵CAMÓS (1986a), pàg. 79, en la nota a peu de plana n. 73. Cita com a font una entrevista enregistrada amb Frontera l'agost del 1983

⁷⁶*Llibertat* es va publicar entre l'abril de 1930 i el juny de 1931, i més tard entre el maig de 1935 i el juliol de 1936, i *Fortitud*, entre l'octubre de 1932 i el febrer de 1934

⁷⁷Durant el seu mandat, aquest departament va passar a dir-se d'Assistència Social

⁷⁸El polític i cooperativista vilanoví Joan Ventosa i Roig, un dels fundadors d'ERC, va fer aquesta mateixa travessia al Quanza l'octubre de 1941 i ha deixat un diari molt complet sobre les seves vicissituds. La revista de l'Institut d'Estudis Penedesencs, *del Penedès*, va publicar aquest diari l'any 2010 en el núm. 23 de la publicació, pàg. 14-45. Entre d'altres coses, ens assabentem de l'important nombre de dirigents d'ERC que viatjaren en aquella travessa cap a Mèxic

⁷⁹Fonts: Biografia publicada a *Memòriaesquerra.cat* (*La hiperenciclopèdia d'Esquerra Republicana de Catalunya*), en línia, <http://www.memoriaesquerra.cat/plana.php?veure=inicio>, [consultada, maig de 2011]; fitxes personals de Ramon Frontera Bosch i Amparo Gelada Bosch, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,089,084 / AGA,RIEM,089,085 produïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i de les quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del seu portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, abril de 2011]; SALMERÓN (2009), pàg. 183 i 187; entrada de l'Enciclopèdia Catalana sobre el Patronat Pro Pàtria (<http://www.enciclopedia.cat>) [consultada, octubre de 2011]; esquela d'Empar Gelada Bosch publicada al diari *La Vanguardia* del 2 de febrer de 1989, pàg. 30

⁸⁰Fonts: fitxes personals de Rafael Domingo Recio, Carmen Roca Grovito, Jorge Domingo Roca i Montserrat Domingo Roca, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,066,001 / AGA,RIEM,066,008 / AGA,RIEM,066,002 / i AGA,RIEM,066,003, produïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i dels quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, 'abril de 2011]; DD.AA (1997). *L'Hospitalet, història de tots nosaltres*. L'Hospitalet: Ajuntament de L'H i CEL'H, pàg. 182; *La Vanguardia*, edicions de 28 de març de 1934, pàg. 19, i 20 de desembre de 1935, pàg. 9; ALCALÀ, C. (2010). *La llista maçònica*, pàg.144; "Diligencias previas 275-46 contra Rafael Domingo Recio por delito de masonería", Centro Documental de la Memoria Histórica, TERMC, 18265; CAMÓS (1986), pàg. 151-152; "United States, Border Crossings from Mexico to United States, 1903-1957," index, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/XL3F-6PR> : accés 20 de gener de 2013), Rafael Domingo Recio, 3 de novembre de 1948; "United States, Border Crossings from Mexico to United States, 1903-1957," index, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/XL9J-45S> : accés 20 de gener de 2013), Rafael Domingo Recio, 4 de juliol de 1950.

⁸¹Fonts: Padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 3; informació facilitada pel seu fill Vladimir Alfons López, contactes mantinguts per correu electrònic els mesos d'abril i maig de 2011; base de dades sobre l'exili a França del portal *Retirada*, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, maig de 2011, avui inactiu]; Certificat de Lluís Flores Expòsit signat per Alfons López Camacho, Ministerio de Cultura, Centro Documental de la Memoria Histórica, ES-37274.CDMH/1.2403.2221.1/PS-MADRID,540,171,1

⁸² Aquestes dues persones no vivien a l'Hospitalet

⁸³ Fonts: base de dades sobre l'exili a França del portal *Retirada*, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, maig de 2011, avui inactiu]; CNT L'Hospitalet, en línia (<http://cnt-hospi.blogspot.com/2007/12/desde-este-pequeo-apartado-de-nuestra.html>) [consultat, maig de 2011]; RIBAS, J. i GIL, E. (2007). "Hospitalencs als camps nazis", pàg. 34-37, a: DD.AA (2007). *L'Hospitalet, lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*; informe personal de Juan Ruiz Montoya, germà d'Anna, que es troba a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; fitxa de baixa del Padró de Badalona i ofici procedent de l'Ajuntament de Badalona adreçat al de l'Hospitalet que es conserven entre la documentació d'Altes i Baixes de l'any 1928 a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; *La Vanguardia*, edició del 15 de desembre de 1933, pàg. 19; "Brasil, Cartões de Imigração, 1900-1965," index and images, FamilySearch (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1SY-S7K> : accés 4 de novembre de 2013), Anita Ruiz Montoya, 1951; "Brasil, Cartões de Imigração, 1900-1965," index and images, FamilySearch (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VRQN-F6G> : accés 4 de novembre de 2013), Diego López Rodríguez, 1951; partida de naixement de Diego López Rodríguez (aportada pel professor Joaquín Ruíz García, a qui agraïxo la col·laboració)

⁸⁴ La denúncia, presentada per la seva dona, involucra en els fets una persona que es va transcriure al documents com a "Paleans". He deduït que es tracta d'ell per l'homofonia dels dos noms i pel fet que en la data de la denúncia –finals de 1941– la denunciant declara que li sembla que la persona és a Mèxic

⁸⁵ Una notícia al diari mexicà *El Universal* el nomena en l'edició del 3 de març de 1946 com a treballador de la fàbrica tèxtil La Concepción, de la localitat d'Atlixco

⁸⁶ MURIA, J.M. (1996), pàg. 387

⁸⁷ Fonts: PLAYAN, P. (2004). *Por qué estoy aquí*. Mèxic DF: edició pròpia; MARÍN, D. (2002). *Clandestinos: el maquis contra el franquismo 1934-1975*. Barcelona: Plaza y Janés (col. Así fue nº 53); *Diccionari de Sindicats, Sindicalistes i de la Història del Moviment Obrer de Catalunya*, en línia (<http://www.veuobrera.org/>) [consultat, maig de 2011]; informe personal d'Enrique Playan Tersol que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; i la font op. cit. nota 85

⁸⁸ Fitxes personals de José Pujol Asensio, José Pujol Suárez, Catalina Pujol Asensio i Beatriz Suárez Núñez, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,211,093 / AGA,RIEM,211,105 / AGA,RIEM,211,110 / AGA,RIEM,211,114, produïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i de les quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, abril de 2011]; Comunicat de la Federación Local de Sindicatos de Industria de L'Hospitalet de Llobregat al ciutadano alcalde, amb data de 26 de setembre de 1938, anunciant el nomenament de diversos consellers de la CNT, es conserva a la correspondència de Secretaria de l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet

⁸⁹ La llista completa dels integrants de la colònia a Saloya me l'ha facilitada Fredy Martínez, nébot de Lluís Cano, i és aquesta:

	Famílies	Pare i mare	Fills i filles
1	Trabanco	Armando i Concha	Pablo i Conchita
2	López	Francisco i Mamina	José i Eleuterio
3	Ayuso	Antonio i María	Germán, Liberto, Floreal i Antonio
4	Zornoza	Ángel i Carmen	Bernabea, Ángel i Carmen
5	Alfonso	Roberto i María	Germinal
6	Verdú	Enrique i Luisa	Enrique, Luisa i José
7	Bonilla	Antonio i María	
8	Ovidio	José i Paz	Pacitina
9	Gilabert	Alejandro i Carmen	Libertad, Blanca i Helénio
10	Cano	Luis y Encarna	Angelita, Violeta, Eros i Óscar
	Solters		
1.	José Arriazo		
2.	Manuel Esteban		
3.	Manuel Curia		

4. Pedro Quilez
5. ¿Manuel? Crespo
6. 'Capitán' Rey
7. ¿...? Pani
8. José Peirats

⁹⁰ PEIRATS, J. (1950). *Estampas del exilio en América*. París : Ediciones CNT

⁹¹ Segons explica el seu fill Hélios, entrevista enregistrada al seu domicili l'any 2011

⁹² Descripció feta pel també anarquista Víctor García a dos articles sobre Xena publicats a la revista Orto, núm. 54 i 55, corresponents a l'any 1989, citada per MARÍN, D. (2010), pàg. 64-65

⁹³ Segons PEIRATS (2009), Xena se'n va sortir de l'ortodòxia contra la participació del sindicat als Govers de la Generalitat durant la guerra, fins i tot afirma que "llegó a figurar en un proyecto de lista provisional de consejeros de la Generalitat a la cual puso veto el presidente Companys" (pàg. 359)

⁹⁴ Xena, fins i tot, havia estudiat de petit amb mestres racionalistes del cercle de Ferrer i Guàrdia, segons va explicar en una entrevista a l'historiador Joan Camós l'any 1984

⁹⁵ MARÍN, D. (2010), pàg. 250

⁹⁶ PEIRATS (2009), pàg. 446

⁹⁷ El motiu de l'empresonament s'explica a PEIRATS (2009), pàg. 483-484

⁹⁸ Vegeu PEIRATS (2009), pàg. 482-484

⁹⁹ PEIRATS (2009), pàg. 512. Peirats explica que Xena li va facilitar treballar en la mateixa feina i diu que "durante una semana estuve acompañando a Xena durante su trabajo, vi cómo se metía por empresas y casas de comercio, cómo se gastaba su saliva hasta el agotamiento, no de Xena, sino del cliente, que aturcido acababa por firmar un contrato para quitárselo de encima". Segons explica també Peirats, Xena li va manifestar que "se defendía con las comisiones" per poder viure

¹⁰⁰ L'any 1945 la CNT va patir una escissió en dues fraccions. D'una banda hi havia els que propugnaven continuar la tendència iniciada durant la Guerra Civil de col·laboració, en aquest cas, amb els sectors polítics que es van adherir a la Unión de Fuerzas Democráticas. Amb gent com Diego Abad de Santillán, Ricardo Sanz o Ginés Alonso, eren majoritaris a l'Interior (CNT clandestina a Espanya), però minoritaris a l'exili. A l'altra banda hi havia els ortodoxos o també anomenats puristes, enemics de qualsevol col·laboració amb la resta de sectors polítics i, per descomptat, gens disposats a reconèixer la CNT col·laboracionista. En aquesta fracció, majoritària a l'exili, trobem militants veterans com Federica Montseny, Germinal Esgleas, Severino Campos, Josep Peirats o el mateix Josep Xena, entre d'altres

¹⁰¹ Les fonts de les dades sobre els anys de l'exili són MARÍN, D. (2010), pàg.115; PEIRATS (2009), i especialment ESCAMILLA (2002)

¹⁰² Els noms dels fills me'ls va facilitar la historiadora Dolors Marín, a qui agraeixo la seva col·laboració

¹⁰³ Vegeu la biografia de Nerèida Xena a la wikipèdia (http://es.wikipedia.org/wiki/Nereida_Xena) i la llista de plantes que, en la seva denominació científica, porten el seu cognom (<http://www.ipni.org>)

¹⁰⁴ Sense l'autorització de la família aquest expedient no es podrà consultar fins l'any 2017

¹⁰⁵ Fonts: Contacte per correu electrònic amb Celsa Meaño, esposa de Mario Alberto Vera García, el fill únic de Llorenç Vera Luján i Antònia García; DOGC núm. 118 de 28 d'abril de 1937, pàg. 320; CAMÓS (1986a), pàg. 112; per a la llista de nadons nascuts a la maternitat d'Elna, MONTELLÀ, A. (2005), pàg. 23-29; anunci de recerca de familiars en una pàgina web comercial dedicada a la recerca de persones (<http://www.dateas.com/>, en línia, consultada, maig de 2011), aquesta pàgina té un apartat d'anuncis de recerques per a la gent i aquí és on vaig trobar l'anunci dels descendents de Llorenç Vera, que s'interessaven per un cosí a França de qui havien perdut la pista, juntament amb la de tota la família d'allà (aquest cosí, de nom Jean Claude i que segons hi figura vivia a Carcassona, podria ser també fill d'exiliats en aquest cas a França)

¹⁰⁶ Entrevista a Gaietà Ripoll enregistrada per Joan Camós l'any 1983 i que es conserva transcrita a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

¹⁰⁷ Fonts: op. cit. nota 106; RIUS, J. (2010), pàg. 459, cal anar amb cura perquè ell situa Ripoll a Mèxic, fet erroni, tot

i que encerta a explicar les seves anades i vingudes entre una banda i l'altra de l'Atlàntic durant la dècada de 1980; SALMERÓN (2009), pàg. 183

¹⁰⁸ Fonts: llista de passatgers del *Sinaia*; padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 4; MARTÍNEZ, M.T. i PAGÈS, P. (coords.). *Diccionari biogràfic del moviment obrer als països catalans*, entrada "Graells Bonet, Francesc" a la pàgina 691; "Elección de vocales del Tribunal Industrial", *La Vanguardia*, edició de l'1 de setembre de 1934, pàg. 5; *Diario Oficial del Ministerio de Defensa*, any L n° 187 de 5-8-1937, pàg. 273; MURIÀ, J.M. (1996), *Diccionario de los catalanes de México*, pàg. 187

¹⁰⁹ Fonts: Causa General, petició d'informació i respostes de l'Ajuntament de l'Hospitalet relatius a Josep Orriols, que es troben al Centro Documental de la Memoria Histórica; DD.AA (1997). *L'Hospitalet, història de tots nosaltres*. L'Hospitalet: Ajuntament de L'H i CEL'H, pàg. 173; Acta de Constitució del Comitè d'enllaç CNT-UGT del tèxtil de l'Hospitalet (25 de maig de 1938), reproduïda com a annex a SANTACANA (1989), pàg. 570-572

¹¹⁰ Fonts: la font principal és el llibre de CAMÓS (1986a), pàg. 80-81 (cal mirar també la nota a peu de la pàgina 71), ell cita com a fonts de la seva informació les Actes del Plenari municipal del 6 d'agost de 1931, i una entrevista amb Ramon Frontera enregistrada l'1 d'agost de 1983, així com la còpia de l'informe enviat a l'alcalde d'Amposta, que situava a l'Arxiu de correspondència de Secretaria de 1934; fitxa personal de Joan Segarra Cabré amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,247,201 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaria de Gobernación de México), que es conserva a l'Archivo General de la Nación de México, i de la qual el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, setembre de 2011]; *La Vanguardia*, edició del 19 d'abril de 1934, pàg. 6; Causa General, expedients relatius a Masdenverge, i que es troben al Centro Documental de la Memoria Histórica; fons, Causa General; sèrie, Pieza primera o principal de la provincia de Tarragona, i signatura, Legajo: 1448, Exp.: 14

¹¹¹ Peirats reflecteix al seu llibre *Estampas del exilio en América* una anècdota referida a Ayuso en aquest lloc (vegeu l'apartat dedicat a la família Ayuso-Cubells), però no diu res de Xena i la seva esposa Harmonia, de qui sí que en parla en la seva autobiografia

¹¹² Per conèixer alguns detalls més de l'etapa en aquests dos països, vegeu els apartats dedicats a les famílies Ayuso i Cano, així com els capítols corresponents dels llibres de Josep Peirats, *Estampas del exilio en América* i *De mi paso por la vida. Memorias*

¹¹³ Fonts: PEIRATS, J. (1990). "Memorias". *Anthropos*, col. Suplementos, n° 18, pàg. 7-111; PEIRATS, J. (1950). *Estampas del exilio en América*. París: Ediciones CNT; PEIRATS, J. (2009). *De mi paso por la vida. Memorias*. Barcelona: Flor del viento ediciones; CAMPOS, S. (s.d.). *Una vida por un ideal*. Memòries inèdites

¹¹⁴ Bé, de fet només l'esmentava a ell, però després el vaig poder relacionar amb una llista dels participants a la posterior colònia agrícola de Saloya, a l'Equador, on tenia clar que havien estat tant Peirats com la família d'un altre anarquista hospitalenc, Luís Cano. Allà sortia també un Ayuso, que molt probablement devia ser el torrassenc. Ho vaig poder confirmar definitivament gràcies al testimoni i les gestions d'una altra participant a la colònia equatoriana, Blanca Gilabert (llavors una nena)

¹¹⁵ PEIRATS, J. (1950), pàg. 44

¹¹⁶ PEIRATS, J. (1950), pàg. 46

¹¹⁷ Fonts: PEIRATS, J. (1950); "International Genealogical Index (IGI)", database, *FamilySearch* (<http://familysearch.org/pal:/MM9.2.1/MG1G-JJW>: accés, 20 de gener de 2013), entrada per a Antonio Ayuso Melgarejo

¹¹⁸ Crec que eren quatre germans, en Just, en Vicenç, en Francesc i en Josep (Pepe). En Josep moriria afusellat poques setmanes abans de l'arribada de les tropes franquistes, possiblement el 23 de desembre, després de ser enxampat durant un atracament al Born de Barcelona. Josep Peirats en parla a la seva autobiografia (2009), pàgs. 432-433

¹¹⁹ Dolors Marín, al seu llibre *Clandestinos* (op. cit. nota 87, pàg. 205), només esmenta com a exiliat a Mèxic Fraterno Alba. Suposo que es deu tractar del germà gran, en Just, malgrat que no era aquell el seu nom oficial, un fet comú en la tradició anarquista

¹²⁰ Fonts: fitxes personals de Justo Alba Albert, Vicente Alba Albert (a la fitxa se l'anomena per error com a Enrique) i María Díaz Meca, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,004,122 / AGA,RIEM,004,121 / AGA,RIEM,004,146 pro-

duïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i de les quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, abril de 2011]; MARIN, D. (2002). *Clandestinos: el maquis contra el franquismo 1934-1975*. Barcelona: Plaza y Janés (col. Así fue nº 53); Acta nº 203, de 21 de gener de 1941, del *Llibre d'Actes* de la Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles (JARE), l'original del qual es conserva en els fons documental de Carlos Esplá Rizo, al Centro Documental de la Memoria Histórica; informe personal de José Díaz Meca que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; petició de llicència d'obra que es conserva al registre de llicències de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, amb el número d'expedient 10.054 i amb data 21 de maig de 1936; DOGC, núm. 118 de 28 d'abril de 1937, pàg. 320

¹²¹ Fonts: Perfil biogràfic a la pàgina web de la CNT de l'Hospitalet, en línia, (<http://cnt-hospi.blogspot.com>) [consultada, maig de 2011]; MARIN, D. (2002). *Clandestinos: el maquis contra el franquismo 1934-1975*; padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 14; Causa General, llista de membres de les Patrulles de Control elaborada per la Guàrdia Civil, Centro Documental de la Memoria Histórica; perfil biogràfic a la pàgina web *Los de la sierra*, en línia (<http://losdelasierra.info>) [consultada, maig de 2011]; SÁNCHEZ AGUSTÍ, F. (2003). "Metges i maquis (1947-1949)". *Gimbernat*, 40, pàg. 177-186 (la data que dóna aquesta font sobre l'operació del doctor Trias, 1947, és incorrecta); SÁNCHEZ, F. (2006). *El maquis anarquista. De Toulouse a Barcelona por los Pirineos*

¹²² Fonts: entrevista a Bonifaci Espín Fernández realitzada pel grup El Pont de la Llibertat, en línia al web *El Pont de la Llibertat* (<http://veus.elpont.org>) [consultada juliol de 2011, avui inactiva], tot el material del grup El Pont de la Llibertat està disponible a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; base de dades del portal Retirada, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, juliol de 2011, avui inactiu]; BARRIUSO, J. (s.d.). "Camps de concentració i unitats disciplinàries de treballadors a l'Espanya de Franco", Treball de Recerca de Tercer cicle de doctorat (UAB), inèdit, disponible en línia [consultat, juliol de 2011] (<http://webs2002.uab.es/hmic/recerca/camps%20de%20concentracio%20i%20unitats%20disciplinaries.pdf>)

¹²³ Si no s'indica el contrari, les dades sobre Mercè Canals pertanyen a l'entrada del diccionari bio-bibliogràfic dins del llibre de Jorge Domingo Cuadriello, *El exilio republicano español en Cuba* (vegeu bibliografia)

¹²⁴ IZARD, M. (2007). "Vida quotidiana en un país en guerra i revolució". En línia, <http://www.espai-marx.net>, [consultat, juliol de 2011]

¹²⁵ *L'illustration*, nº 4953, exemplar de 5 de febrer de 1938, pàgina 151. L'Arxiu Zerkowitz conté unes 80.000 fotografies, entre les quals n'hi ha una dotzena d'aquesta llar d'infants. Aquest arxiu té una pàgina web, <http://www.zerkowitz.es>, on s'hi poden veure unes 10.000 [consultat, agost 2011], tot i que em penso que aquestes en concret no hi surten. Vaig descobrir aquestes fotos gràcies al bloc de Luis V. Bagán Nebot, que les va publicar amb el permís de l'arxiu (amb marca d'aigua a sobre). Es poden veure a l'entrada corresponent del seu bloc d'apunts històrics relacionats amb l'Hospitalet: <http://lhospitaletdellobregat.wordpress.com> [consultat, agost de 2011]

¹²⁶ Informació procedent del discurs *Con motivo del premio Amxhua Huehuetzin*, pronunciat per Vladimir Alfons López a Acapulco (Estat de Guerrero) el 15 de maig de 2004. El text m'ha estat facilitat amablement pel mateix Vladimir Alfons, fill del regidor exiliat

¹²⁷ Segons consta a l'expedient de naturalització a Mèxic d'Alfons López, datat l'any 1949, amablement facilitat pel seu fill Vladimir Alfons, i al padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 3, a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

¹²⁸ Pedro Comas Carrera va ser jutge a l'Hospitalet durant la dècada del 1930. Va ser suspès del càrrec arran dels Fets d'Octubre de 1934 i va prendre possessió de nou del seu càrrec el 20 de febrer de 1936, després de la victòria del Front Popular. Així consta a l'edició de *La Vanguardia* de 21 de febrer de 1936, pàg. 11

¹²⁹ La seva firma consta en un certificat expedit a un altre conseller hospitalenc, Lluís Flores Expòsit. El certificat porta data de 25 d'abril de 1937 i es troba al Centro Documental de la Memoria Histórica, del Ministeri de Cultura, amb codi de referència i signatura ES.37274.CDMH/1.2403.2221.1//PS-MADRID,540,171,1

¹³⁰ Segons consta a l'acta del Ple Municipal de 9 de febrer de 1937

¹³¹ En un contacte mantingut per correu electrònic el maig de 2011, el seu fill afirma que va arribar al grau de capità, segons li havia comentat el seu pare, però no he pogut confirmar-ho ja que a la base de dades de militars al servei

de la República que manté oberta el Ministeri de Cultura espanyol no figura que Alfons López assolís cap grau (el que no vol dir que no pugui ser cert)

¹³² Segons explica el seu fill, contacte mantingut per correu electrònic el maig de 2011

¹³³ Les dades del seu pas per aquests camps figuren a la base de dades del portal Retirada, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, maig de 2011, avui inactiu]

¹³⁴ GONZÁLEZ TEJERA(2010), pàg. 97-98

¹³⁵ Segons explica el seu fill, contacte mantingut per correu electrònic el juny de 2011

¹³⁶ Op. cit. nota 134

¹³⁷ NARANJO, 2009, pàg. 87-88

¹³⁸ Op. cit. nota 132

¹³⁹ NARANJO (2009), pàg. 92

¹⁴⁰ Op. cit. nota 127 i 132

¹⁴¹ Testimoni del seu fill, op. cit. nota 132

¹⁴² Op. cit. nota 126

¹⁴³ Op. cit. nota 126

¹⁴⁴ Op. cit. nota 126

¹⁴⁵ Op. cit. nota 131

¹⁴⁶ Op. cit. nota 126

¹⁴⁷ Si no s'indica el contrari, la informació sobre Amadeu Llorens prové de l'entrevista amb el seu fill del mateix nom i la seva néta, Montserrat Llorens, realitzada el maig de 2011 al seu domicili de Sant Feliu de Guíxols

¹⁴⁸ Així consta per a l'any 1936 a la monografia d'HERNÁNDEZ i IÑÍGUEZ (2009) dedicada a la columna Macià-Compans, (pàg. 67)

¹⁴⁹ Subdivisió de cent combatents

¹⁵⁰ La referència prové de la font op. Cit. not. 148

¹⁵¹ Segons consta a l'acta del jurat

¹⁵² La dada del matrimoni prové del periòdic *Alt Empordà*, any I, núm. 38 amb data de 22 de desembre de 1917, pàg. 3; la dada del naixement prové de l'expedient del judici de l'auditoria de Guerra de Catalunya al seu fill per rebel·lió militar, amb núm. d'auditoria 2177, de data 1939 i que es conserva al III Tribunal Militar de Barcelona

¹⁵³ La dada només l'he trobada a un Informe personal fet per l'Ajuntament després de la guerra i que cita com a font el testimoni de Félix de la Rosa Gato, cap de la Guàrdia Urbana de l'Hospitalet. De fet arriba a afirmar que es va presentar a totes les eleccions com a dirigent d'aquesta organització, fet que no és cert com demostrem. El testimoni confon pare i fill en algun aspecte, com el de la graduació assolida a l'exèrcit durant la guerra

¹⁵⁴ Segons n'informà el diari *La Vanguardia* en l'edició de 18 de maig de 1932, pàg. 8

¹⁵⁵ Així figura en un exemplar ciclostilat del *Noticiari de la Federació de Barcelona-Ciutat d'ERC*, amb data de 15 de febrer de 1937. En aquell moment figura com a president, Benet Gordaliza. És curiós comprovar com aquest centre d'Esquerra, que tenia la seva seu al carrer Progrés, 54, de Collblanc, era inclòs en aquest noticiari de Barcelona-ciutat

¹⁵⁶ Subdivisió de cent combatents

¹⁵⁷ Segons s'explica a la font op. cit. nota 148, pàg. 67 i 134

¹⁵⁸ Les darreres cites pertanyen a RIUS, (2010), pàg. 354. Cal advertir que, al text, Rius confon el segon cognom de Laureà Lorca, i diu que és Pérez en lloc de López; a més, també exposa la seva creença que va ser afusellat pels franquistes, tot confonent-se amb el destí final del seu fill

¹⁵⁹ La informació d'aquest apartat sobre Enric Playan, si no s'indica el contrari, prové del llibre de memòries de la seva filla Palmira Playan (vegeu bibliografia). En aquest punt concret de l'anècdota de les disfresses del pare, ella afirma que va ser als set anys quan s'hauria tret la disfressa el pare, però crec que es confon ja que esmenta clarament que va ser quan va caure la monarquia i per tant seria el 1931. Si això fos així, Palmira devia tenir quatre anys i no set

¹⁶⁰ Així consta a PLAYAN (2004), les memòries de la seva filla Palmira. La font és creïble, però a més he trobat almenys un sumari de l'Audiència Provincial de Madrid, de l'any 1928, on va ser processat per 'rebel·lió contra el règim establert' i 'conspiració per a la rebel·lió'

¹⁶¹PLAYAN (2004), pàg. 8. El metge podria ser Ramon Gajo Miró, qui tenia la seva clínica a la rambla de Just Oliveras i era un reconegut membre de la dreta local. Durant la Guerra Civil es passaria a l'Espanya nacional i en tornar seria el primer cap de la Falange a l'Hospitalet, durant uns mesos

¹⁶²Dolors Marín, a *Clandestinos*, diu que treballava a les sederies Vilumara fins al seu exili, però a l'escrit de memòries de Palmira Playan només s'esmenta la Tecla Sala. Tot i que no es pot descartar que treballés a can Vilumara en algun moment, sembla més fiable la font familiar

¹⁶³La seva signatura com a president figura al Reglament Federatiu dels Sindicats de Contramestres, Ajudants i Preparació en Teixits de Catalunya, aprovat l'any 1932 i una còpia del qual figura a l'Arxiu Nacional de Catalunya (Codi ANC1-297-T-15)

¹⁶⁴CAMÓS (1986a), pàg. 96

¹⁶⁵CAMÓS (1986a), pàg. 112

¹⁶⁶Entrevista amb Jaume Audí enregistrada el novembre de 1983 per Joan Camós i que es conserva, transcrita, a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

¹⁶⁷A les llistes de regidors de novembre del 1936 ja no hi surt; d'altra banda, al seu informe personal s'esmenta que va anar voluntari al front i que va arribar al grau de capità, fet aquest últim corroborat en el llibre de la seva filla Palmira, on es reproduïx un salconduit de finals del 1938 a nom del seu pare, que hi figura amb el grau de capità

¹⁶⁸La denúncia, presentada per la seva dona, involucra una persona anomenada "Paleans" en els fets. He deduït que es tracta d'ell per l'homofonia dels dos noms i pel fet que en la data de la denúncia –al final de 1941– la denunciant declara que li sembla que aquesta persona es troba a Mèxic

¹⁶⁹Informe personal d'Enrique Playans [sic] Tersol que figura a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

¹⁷⁰RIUS (2010), pàg. 321-323

¹⁷¹Aquesta informació prové d'una notícia publicada al diari mexicà *El Universal* en l'edició del 3 de març de 1946

¹⁷²L'esquela figura al llibre de la seva filla, PLAYAN (2004), pàg. 92

¹⁷³PLAYAN (2004), pàg. 30

¹⁷⁴PLAYAN (2004), pàg. 37

¹⁷⁵PLAYAN (2004), pàg. 57

¹⁷⁶PLAYAN (2004), pàg. 71. Palmira Playan explica la trobada de manera fragmentària ja que afirma haver-la sentit des de l'habitació i sense data concreta més enllà d'ubicar-la a Mèxic, tot i que sí que es veu força clar que era una oferta d'aquest tipus que potser li devien fer cap al 1945 o al 1946. No és un cas extraordinari, he trobat altres exemples d'ofertaments franquistes de retorn per a sindicalistes que els podien ser útils per legitimar el franquisme entre els treballadors a canvi del retorn sense problemes per a ells i les seves famílies

¹⁷⁷PLAYAN (2004), pàg. 31-32

¹⁷⁸PLAYAN (2004), pàg. 37

¹⁷⁹PLAYAN (2004), pàg. 32-33

¹⁸⁰PLAYAN (2004), pàg. 33

¹⁸¹PLAYAN (2004), pàg. 31

¹⁸²PLAYAN (2004), pàg. 31

¹⁸³PLAYAN (2004), pàg. 60

¹⁸⁴PLAYAN (2004), pàg. 46

¹⁸⁵PLAYAN (2004), pàg. 93

¹⁸⁶PLAYAN (2004), pàg. 91

¹⁸⁷PLAYAN (2004), pàg. 91-92

¹⁸⁸La història l'explica l'historiador Jordi Saval en les primeres pàgines de la seva biografia sobre Manuel Vázquez Montalbán (vegeu bibliografia)

¹⁸⁹Segons consta al *Diario Oficial del Ministerio de Defensa*, any LI, n° 274 de data 21 d'octubre de 1938, pàg. 302 i 303

¹⁹⁰Fonts: Dades del padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 18, Arxiu Municipal de l'Hospitalet; fitxa personal de José Cerezo Redondo, amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,051,059 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserva a l'Archivo General de la Nación de México,

i de la qual el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, abril de 2011]; *Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional*, any LI, n° 116, de 16 de maig de 1938, pàg. 541-542

¹⁹¹ Dades del padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vols. 9 i 11, Arxiu Municipal de l'Hospitalet

¹⁹² Op. cit. nota 191

¹⁹³ Escrit autobiogràfic de David Fimas. Agraïeix l'amabilitat tant de Sebastián Jans com també de Guillermo Lizana, que me'l van facilitar des de Xile

¹⁹⁴ Expedient de David Fimas Gil, Ministerio de Cultura, Centro Documental de la Memoria Histórica. Codi de referència ES.37274.CDMH/1.2401.2433. Potser hi va treballar en tasques administratives més que no pas com a enginyer tèxtil ja que al padró del 1940 hi apareix com a "oficinista"

¹⁹⁵ Referència del padró municipal de l'Hospitalet del 1940. Hi apareixen inscripcions repetides als volums 9 i 11

¹⁹⁶ Op. cit. nota 193

¹⁹⁷ *La Vanguardia*, edicions de 15 i 22 d'agost de 1933, pàgines 6 i 5, respectivament

¹⁹⁸ *La Vanguardia*, edició de 21 d'octubre de 1934, pàgina 7

¹⁹⁹ Op. cit. nota 193

²⁰⁰ Segons es diu al seu informe personal que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

²⁰¹ Op. cit. nota 194

²⁰² Fitxa documental de David Fimas Gil al portal PARES, del Ministerio de Cultura. En línia (http://pares.mcu.es/Pares-Busquedas/servlets/ControlServlet?accion=3&txt_id_desc_ud=6069932&fromagenda=N) [consultada, maig de 2011]

²⁰³ Un anunci de l'inici de les classes, a l'edició de *La Vanguardia* del 4 de setembre de 1936, pàg. 6

²⁰⁴ Segons s'explica al resum històric del cos de Mossos d'Esquadra elaborat per la Generalitat de Catalunya. En línia (<http://www.gencat.cat/mossos/cme/historiapdf/historia.pdf>) [consultat, maig de 2011]

²⁰⁵ Op. cit. nota 193

²⁰⁶ Op. cit. nota 193

²⁰⁷ Cal tenir en compte, però, que en aquell moment aquella part de la Xina estava ocupada pel Japó. A Shanghai, en concret, en aquell moment, només quedava exclosa d'aquesta invasió la part dels assentaments estrangers i de la concessió francesa, que no serien ocupats fins al 1941 amb l'entrada del Japó a la Segona Guerra Mundial. El record de David Fimas està clarament distorsionat pel pas del temps, tal com es veu amb l'ús de l'expressió 'Xina nacionalista'. El seu escrit està fet aproximadament a la dècada de 1980

²⁰⁸ El president xilè, Pedro Aguirre Cerda, tot i ser membre d'una coalició frontpopulista, pertanyia al costat més moderat i va insistir en tot moment a Neruda que limités el nombre i el tipus de professionals que volia portar cap al seu país: treballadors manuals més que no pas professionals liberals o intel·lectuals ni tampoc persones relacionades amb les forces armades, especialment brigadistes internacionals, amb els quals havien tingut una experiència anterior amb un petit grup (vegeu LEMUS (2007), pàg. 235-268). A això cal afegir l'interès personal de Neruda de no incorporar anarquistes al vaixell. En aquest context, òbviament la formació de David com a enginyer tèxtil devia ser un gran argument per obtenir el seu passatge

²⁰⁹ LEMUS, (2007), pàg. 253

²¹⁰ Per a una descripció del procés i les seves dificultats, vegeu LEMUS, pàg. 235-252

²¹¹ Vegeu l'annex 2 que publiquem aquí. També a LEMUS (2007), pàg. 255

²¹² Op. cit. nota 193

²¹³ GRISONI, D. i HERTZOG, G. (1979). *Les Brigades de la mer* pàg. 323-324, citat a LEMUS, 2007, pàg. 256

²¹⁴ LEMUS (2007), pàg. 253-260

²¹⁵ LEMUS (2007), pàg. 264

²¹⁶ LEMUS (2007), pàg. 260

²¹⁷ LEMUS (2007), pàg. 264-265

²¹⁸ Op. cit. nota 193

²¹⁹ Op. cit. nota 193

²²⁰ LEMUS (2007), pàg. 268-269

²²¹ Op. cit. nota 193

²²² Op. cit. nota 193

²²³ Op. cit. nota 193

²²⁴ Contacte per correu electrònic amb Irma Ximena Firms Pulgar mantingut l'abril de 2011

²²⁵ Op. cit. nota 193

²²⁶ Ni entre el material sobre maçoneria que custodia el Centro Documental de la Memoria Histórica, que inclou milers de processos a maçons o suposats maçons del tristament famós Tribunal para la Represión del Comunismo y la Masonería, ni a la llista de maçons catalans elaborada per la CNT en la dècada del 1930 i divulgada recentment per César Alcalà al seu llibre *La llista maçònica* apareix cap índex de David Firms. Tampoc trobem cap rastre seu en una altra llista elaborada a França el maig de 1939 per Alfredo Nistral, secretari del Gran Oriente Español, i divulgada recentment per Jordi Clara a l'article "La maçoneria a l'exili: França 1939" (publicat a la revista digital Ebre 38, 1-2011). Tampoc a la resta de bibliografia sobre la matèria n'he trobat cap referència.

²²⁷ Aquesta gradació correspon al ritu Escocès Antic i Acceptat, un dels més de 140 reconeguts arreu, si bé és un dels més difosos. Els graus suposen les etapes de la vida del maçó a través de les quals aquest es transmuta, bàsicament a través de l'estudi i l'intercanvi de coneixements amb d'altres maçons, fins arribar a una maduresa de coneixements i perfecció (mai absoluta). Cada ritu maçònic acostuma a tenir els seus graus, no sempre coincidents en nombre, però en tot cas el ritu és la codificació del cerimonial amb què es treballa dins d'una lògia. Alhora, el ritu cohesiona el grup i, sobretot, dóna forma, mètode i ordre als treballs

²²⁸ Treball d'investigació, sense editar, sobre David Firms Gil realitzat a Santiago de Xile per Carlos Muñoz Cardoza al Consistorio del Grado XXXII Eduardo de la Barra Lastarria. L'exemplar es conserva a la biblioteca del Supremo Consejo de Chile amb número de classificació 920.983/M941 i registre 5.540. Agraïxo a Guillermo Lizana, Gran Secretario General del Supremo Consejo de Chile la seva amabilitat a facilitar-me les còpies d'aquest i d'altres documents sobre la trajectòria a la maçoneria de David Firms

²²⁹ Al document citat a la nota 228 es transcriu un paràgraf d'un dels escrits de David Firms, on diu: "la Francmasonería es una sola, independientemente del sistema de enseñanzas o de gobierno que en los distintos Grados la administran. La Orden Francmasónica es UNA sola, formando una unidad granítica que dentro de nuestro país aplica el mismo Rito: el Escocés Antiguo y Aceptado. (...) No obstante lo anterior que traduce una línea general de pensamiento, existen algunas peculiaridades, que es indispensable considerar, cuando se desea el desenvolvimiento armónico, paralelo y sin interferencias inútiles de organizaciones que, orientadas hacia una misma finalidad, usan procedimientos diferentes" (pàg. 4)

²³⁰ Rodrigo Gutiérrez, exmembre de la maçoneria xilena, denunciava el 1985 a les pàgines del diari espanyol *El País* que "todo el consejo directivo de la orden de aquel entonces [inici de la dictadura xilena], y cuyos miembros en su mayoría siguen dirigiendo la institución [any 1985 en què escriu això], no ocultaron su simpatía con el nuevo régimen. Todo movimiento de protesta dentro de la orden fue silenciado". Publicat a *El País* en l'edició del 12 de març de 1985

²³¹ Op. cit. nota 228, pàg. 2

²³² Es tracta de la Lògia de Perfecció Grau IX David Firms Gil núm. 19.

²³³ En alguns llocs he trobat el primer cognom escrit amb la forma Ysern, fins i tot alguna firma de membres de la família figura així. Malgrat això, he preferit utilitzar la forma Isern, que he trobat més habitualment

²³⁴ Si no s'indica el contrari, la informació sobre Jaume Isern Rabascall prové d'un article del doctor Pedro Grases Galofre publicat l'any 2009 a la revista *Colección Razetti* que publica la Academia Nacional de Medicina de Veneçuela (veure bibliografia)

²³⁵ Segons apareix a la llista dels congressistes que es pot trobar a PEREA, M.P. (2006). *El centenari del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Catàleg d'exposició. Barcelona: Biblioteca de Catalunya

²³⁶ Les dades sobre Maria Rabascall figuren a CALBET, J.M. i MONTAÑA, D. (2001). *Metges i farmacèutics catalanistes 1880-1906*. Valls (Tarragona): Cossetània Edicions (col. El Tinter, núm. 20), pàg. 90, on dedica una entrada a Jaume Isern i Hombravella i cita com a font l'AGHUB

²³⁷ Recentment se li ha dedicat el nom d'un passatge a la zona del Districte Econòmic de l'Hospitalet. Va morir el 1986. Vegeu l'article de Sempronio, "Montserrat Isern, en la 'Syra petita'" a l'edició de *La Vanguardia* del 9 de juliol de 1986, pàg. 34

²³⁸ Sobre en Josep trobem informació al portal *Metges catalans a l'exili*, elaborat arran de l'exposició del mateix nom organitzada pel Museu d'Història de la Medicina de Catalunya (<http://www.metgesalexili.cat>) [consultada, agost de 2011]. Segons aquesta font, en Josep es va exiliar a França on va treballar a l'hospital de La Grave, a Tolosa, però va retornar a Catalunya el 1941 i fou empresonat. L'any 1946 seria alliberat i se li va permetre exercir la seva professió a Manresa, on va morir el 1974. També al llibre de Joan Camós, *L'Hospitalet, la història de tots nosaltres* trobem la seva firma al document de Constitució del Comitè Revolucionari de l'Hospitalet arran de la proclamació de la República, el 14 d'abril de 1931 (pàg. 151-152). El Comitè va prendre el poder a la ciutat i Josep Isern en va formar part com a vocal. També hi ha el testimoni de Jaume Audí, recollit per Joan Camós, que el vincula amb la creació de la delegació de l'organització catalanista Palestra a l'Hospitalet. Finalment, una relació de personal de l'Ajuntament de maig de 1938 el vincula a la institució municipal com a metge (a Correspondència de Secretaria de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet)

²³⁹ Segons la memòria de l'Ateneu, publicada per Matilde Marcé sota el títol *Ateneu de Cultura Popular de l'Hospitalet (1932-2007)*, pàg. 25

²⁴⁰ Aquesta dada figura a la seva ressenya al portal *Metges catalans a l'exili*, elaborat arran de l'exposició del mateix nom organitzada pel Museu d'Història de la Medicina de Catalunya (<http://www.metgesalexili.cat>) [consultada, agost de 2011]. També surt reflectida a l'entrada de l'Enciclopèdia Catalana sota el nom de Jaume Isern Rabescall (<http://www.enciclopedia.cat>) [consultada, octubre de 2011]

²⁴¹ Com a curiositat, molt possiblement van anar de viatge de noces al Brasil ja que he localitzat dues fitxes d'ingrés a aquell país amb visat de finals de març d'aquell any. Ja figuren com a casats i sembla versemblant que el viatge sigui per aquest motiu

²⁴² Font op. cit. al final de la nota 240

²⁴³ La llista es pot trobar al DOGC núm. 118 de data 28 d'abril de 1937, pàg. 320

²⁴⁴ A SANTACANA, C. (1994), pàg. 143-144

²⁴⁵ Es poden veure els noms i cognoms i també accedir a la petició de consulta dels expedients a través del Portal de Archivos Españoles PARES, que manté en línia el Ministeri de Cultura. S'ha d'accedir a la base de dades de Víctimas de la Guerra Civil y Represaliados del Franquismo (<http://pares.mcu.es/victimasGCFPortal/staticContent.form?view=Name-presentacion>) i fer una cerca amb els paràmetres 'Hospitalet', a població, i 'maestro' a professió

²⁴⁶ Segons explica Joan Camós (1986a), pàg. 78 (nota a peu de pàgina núm. 72)

²⁴⁷ Per a una descripció del pla d'estudis d'aquestes escoles a l'Hospitalet, la seva manera de treballar i els seus programes, vegeu MARÍN, 2010, pàg. 249-252

²⁴⁸ A través d'aquest cos de mestres nomenats per la Generalitat, durant la guerra es van poder salvar alguns religiosos dedicats a l'ensenyament, amb identitats falses, però fins i tot amb nomenaments publicats al DOGC. A les seves memòries, Joan Rius Vila, que va ser regidor de Cultura durant la Guerra Civil a l'Hospitalet i tenia contacte amb la Conselleria de Cultura de la Generalitat, relata algun cas

²⁴⁹ A diversos textos publicats al DOGC durant els anys de la Guerra Civil figura com a segon cognom Peset. Cal advertir, però, que a la resta de les fonts, que inclouen papers oficials provinents de l'Ajuntament de l'Hospitalet com les relacions nominals de regidors, figura com a segon cognom el de Pérez

²⁵⁰ PEIRATS, J. (2009), pàg. 525

²⁵¹ Ibid. pàg. 535

²⁵² Fonts: pàgina web *Diccionari de Sindicats, Sindicalistes i de la Història del Moviment Obrer de Catalunya*, en línia (<http://www.veuobrera.org/>) [consultat, maig de 2011]; MARÍN, D. (2002). *Clandestinos: el maquis contra el franquismo 1934-1975*. Barcelona: Plaza y Janés (col. Así fue nº 53), pàg. 179; MARÍN, D. (2010). *Anarquistas. Un siglo de movimiento libertario en España*, pàg. 67, 252 i 307; DOGC números 366 de data 31 de desembre de 1936 (pàg. 1282) i 170 de data 19 de juny de 1938 (pàg. 1003); PEIRATS, J. (2009). *De mi paso por la vida. Memorias*, sobretot per a les dades d'Armeline Alsina; testimoni de María Martínez Sorroche sobre la fugida a França, enregistrat en vídeo, disponible en línia (<http://www.youtube.com/watch?v=qeYc04s2ZeY&feature=related>) [consultat, novembre de 2012]; *La Vanguardia*, edició del 20 de desembre de 1936, pàgina 5

²⁵³ Fonts: diverses informacions facilitades per la historiadora Dolors Marín, i també material dels seus llibres MARÍN, D. (2002). *Clandestinos: el maquis contra el franquismo 1934-1975*. Barcelona: Plaza y Janés (col. Así fue nº 53), pàg.

91, 173, 205 i 292, cal advertir, però, que en la nota a peu de pàgina de la pàgina 205, confon l'expedient de José Alberola Esteban —afusellat l'any 1943—, que no té res a veure amb el mestre José Alberola Navarro, i MARÍN, D. (2010). *Anarquistas. Un siglo de movimiento libertario en España*, pàg. 301 i 306; DUVA, J. (1998); “La memoria contra Franco”. *El País* edició n° 920, de 9 de novembre de 1998; fitxa d'Octavio Alberola Surinach (a) “El Largo” i “Juan”, del portal *Los de la Sierra*, en línia (<http://losdelasierra.info>) [consultat, juny de 2011]; fitxa personal de José Alberola Navarro, amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,005,004 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserva a l'Archivo General de la Nación de México, i de la qual el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, abril de 2011]

²⁵⁴ Segons va publicar *La Vanguardia* en l'edició del 18 d'agost de 1936, pàg. 7

²⁵⁵ Així apareix a la crida publicada a les pàgines de *La Vanguardia* en l'edició de l'1 de desembre de 1936, d'on s'ha extret la informació

²⁵⁶ El nomenament consta al *Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional*, any LI, núm. 183 de 22 de juliol de 1938, pàg. 273

²⁵⁷ He decidit no incloure aquests casos (els que resten fins al final d'aquest apartat) en el recompte total d'exiliats d'aquesta investigació (per tant, no figuren al quadre final) perquè considero que la seva vinculació amb la ciutat és menys evident en relació a la de la resta ja que molt probablement no van arribar a residir-hi i moltes vegades no he pogut precisar exactament quant de temps hi van exercir. Tot i això sí que he volgut deixar constància tant del seu pas per l'Hospitalet com del seu exili al continent americà

²⁵⁸ Pròleg de Francesc Marcé i Sanabra al llibre de Joan Rius, *Deu anys crucials a l'Hospitalet de Llobregat 1930-1940*, pàg. 9

²⁵⁹ Font op. cit. nota 166

²⁶⁰ Fonts: RIUS (2010), pàg. 509; MERLINO, A. (1954). *Diccionario de Artistas Plásticos de la Argentina*. Buenos Aires: edición del autor, pàg. 80; i l'entrevista a Jaume Audí op. cit. nota 166

²⁶¹ Associació privada fundada al final de 1898 per tal d'organitzar l'ensenyament en català. Fou clausurada al final de la Guerra Civil. Havia arribat a tenir gairebé 8.000 socis que subvencionaven econòmicament les escoles i permetien concedir beques, a més d'una important tasca editorial. A l'Hospitalet hi tenien associada l'Escola del Doctor Robert, i un bon nombre de socis, com el regidor Ramon Moral i Querol

²⁶² La font d'aquest apartat, si no s'indica el contrari, és el llibre d'una de les nêtes d'Antonio i Carmen, Diana Zaragoza Ocaña, *Exilio 1939: testimonios de familia* (vegeu bibliografia)

²⁶³ Op. cit. nota 262, pàg. 6

²⁶⁴ Per evitar confusions, en aquest text anomenaré cadascú amb el seu nom real, Francisco al nebot d'Antonio i Carmen, i Floreal al fill d'aquests.

²⁶⁵ He trobat alguna font que afirma que la Violeta va néixer a Granollers i que en Vicenç i l'Alba haurien viscut allà, com a mínim durant els anys de la Guerra Civil. Encara que fos així, cal advertir de la vinculació de l'Alba amb l'Hospitalet almenys des del 1931 quan tornen a Espanya i fins que s'ajunta amb en Vicenç, i del mateix Vicenç Marcet, de qui està documentat que va estar vinculat professionalment a l'Escola Moderna de la Torrassa

²⁶⁶ Al DOGC núm. 118, de 28 d'abril de 1937. A Fraterna se l'anomena com a Fraternitat mentre que al cosí, Francisco, se l'anomena com a Floreal, però és segur que no es tracta del germà més petit que llavors tenia només 14 anys sinó Francisco, qui també va adoptar el nom de Floreal malgrat que no era el que posava al seu carnet d'identitat

²⁶⁷ Nòmina de desembre de 1937 per als Mestres del CENU, Arxiu Municipal de l'Hospitalet, Correspondència de Secretaria, caixa 520 (Administració General/Correspondència 1934-1939)

²⁶⁸ El màxim responsable del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU), Josep Puig Elias, va explicar l'any 1937, en un discurs recuperat recentment, el conflicte que va suposar que els mestres cobressin 5.000 pessetes anuals. De fet, el sou proposat era de 6.000, però el van rebaixar una sisena part mentre durés la guerra, per donar exemple. Puig Elias, entre d'altres coses, argumentava això com a justificació a un sou que doblava el dels mestres nacionals d'abans de l'esclat de la contesa: “Y de cuantas cosas no se nos acusó porque tuvimos la ‘osadía’ de ver si de una vez terminábamos con todos aquellos chistes y aquella literatura de ‘tienes más hambre que un maestro de escuela’, que

preparaban después una generación de cretinos. Porque poco ascendiente moral puede tener un maestro en la formación espiritual del niño, cuando los niños se dan cuenta de que el maestro es el hazmerreír del pueblo". Podeu llegir tot el discurs, amb una introducció a GONZÁLEZ-AGAPITO, J. (2008). "L'anàlisi del CENU en un discurs de Josep Puig i Elias". *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, núm. 12, juliol-desembre, 2008, pàg. 143-172

²⁶⁹ Així ho reconeixia Severino Campos en una entrevista amb Ramon Breu l'any 1990. Una còpia d'aquesta entrevista es conserva al Centre d'Estudis de L'Hospitalet

²⁷⁰ Op. cit. nota 262, pàg. 14

²⁷¹ Op. cit. nota 262, carta de F. Ocaña a Fraterna y hermanos, París 2-6-1939

²⁷² CAMPOS, S. (s.d.)

²⁷³ Op. cit. nota 262, carta de F. Ocaña a Fraterna y hermanos, París 3-4-1939

²⁷⁴ CAMPOS, S. (s.d.)

²⁷⁵ Aquesta és la versió que trobem a les memòries de Severino Campos, però cal advertir que al portal *Retirada*, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, maig de 2011, avui inactiu], consta la seva marxa cap al camp de Rivesaltes, des d'on sortirà en tren cap al port d'El Havre. Sembla més fiable la versió del protagonista, però deixo aquí anotada l'altra

²⁷⁶ CAMPOS, S. (s.d.)

²⁷⁷ Per a més referències d'aquesta colònia vegeu la descripció feta en parlar del cas d'Alfons López, a la pàgina 77

²⁷⁸ Font de les dades op. cit. nota 262, excepte per la destinació de Vicenç Marcet i Alba Ocaña, que s'explica a REYES-CASTILLO, P. (2012). "In memoriam: Violeta Marcet Ocaña". *Acta Zoológica Mexicana* (n.s.), 28 (1), pàg. 230-235

²⁷⁹ Especialment a SOLÀ, P. (1975). "La escuela y la educación en los medios anarquistas de Cataluña (1909-1939)". *Convivium*, n.44-45, Universitat de Barcelona, pàg. 35-54, i també a SOLÀ, P. (1980). *Educació i moviment llibertari a Catalunya: 1901-1939*. Barcelona: Edicions 62

²⁸⁰ Font: REYES-CASTILLO, P. (2012). "In memoriam: Violeta Marcet Ocaña". *Acta Zoológica Mexicana* (n.s.), 28 (1), pàg. 230-235

²⁸¹ Sobre Mujeres Libres vegeu MARÍN, D. (2010). *Anarquistas...* pàg. 46-54

²⁸² Vegeu més dades d'aquesta expedició en els apartats d'aquest llibre dedicats a Josep Peirats i la família Ayuso, a partir de la pàgina 70. A les seves memòries, Campos diu que no hi van anar per l'embaràs del seu tercer fill, però tenint en compte les dates probablement es va confondre i devia ser aquest embaràs de la seva segona filla

²⁸³ MARÍN, D. (2010), pàg. 354. Marín dona més explicacions sobre la destitució de Barnils al capdavant del recuperat periòdic anarquista, que patirà les contradiccions de la CNT dels primers anys postfranquistes

²⁸⁴ Fonts: CAMPOS, S. (s.d.). *Mi vida por un ideal* (memòries inèdites); biografia de Concepción Ocaña Sánchez, al portal *Diccionario biográfico de dones*, en línia (<http://www.dbd.cat/>) [consultat, abril de 2011]; entrevista a Sandor Campos Goded, al portal *Fills i nés de l'exili republicà a Mèxic*, en línia (<http://exiliorepublicano.net/mexicans-a-catalunya/>) [consultat, maig de 2010]; fitxes de Severino Campos Campos, Igualtat Ocaña Sánchez, Floreal Ocaña Sánchez i Salvador Ocaña Sánchez al portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* del Ministerio de Cultura, en línia (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, abril de 2011] i que reflecteix la informació de les sol·licituds de residència a la República Dominicana que es conserven a l'Arxiu General de la Nació de la República Dominicana; informació sobre Severino Campos a la base de dades sobre l'exili a França del portal *Retirada*, en línia (<http://www.retirada.org>) [consultat, maig de 2011, avui inactiu]

²⁸⁵ Una part de la informació sobre María García Torrecillas prové del treball de María Isabel Ruiz i Carmen González "Franquismo, exilio y represión familiar: memoria de una familia republicana (1936-1952)" (vegeu bibliografia), en què la principal protagonista és María García Torrecillas. Quan la informació continguda en aquest apartat no pertanyi a aquesta font, s'explicitarà. Cal dir, però, que aquest treball conté una versió diferent en la part corresponent al pas de María per l'Hospitalet, en aquest cas, òbviamment, he optat per reflectir la que directament m'han explicat els propis protagonistes

²⁸⁶ Per exemple, hi havia una tradició d'emigració a localitats de Catalunya com Rubí, on sembla que la colònia de naturals d'Albánchez era important. I a l'Hospitalet, per exemple, també he trobat una desena de casos

²⁸⁷ Contactes mantinguts durant l'abril i el maig de 2011 per correu electrònic amb María García i el seu fill Felipe Sáez

²⁸⁸ Op. cit. nota 287

²⁸⁹ Nota amb el número 1376 que es conserva a la Correspondència de Secretaria de l'any 1938 de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

²⁹⁰ *Report d'actuació*, CIG, octubre de 1937 [Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià], citat a la pàgina de TV3 dedicada al documental de producció pròpia *Del pintallavis a la bala*, en línia, <http://www.tv3.cat/industrialdeguerra/documental.html> [consultat, maig de 2011]

²⁹¹ Op. cit. nota 287

²⁹² Podria tractar-se de Maria Gil Mata, una noia nascuda cap al 1909 a l'Hospitalet, que durant la guerra vivia al carrer Alps i que, segons figura també a les dades del padró municipal de l'Hospitalet del 1940, va marxar a l'exili a França

²⁹³ Op. cit. nota 287

²⁹⁴ La informació sobre Teófilo, si no s'indica el contrari, prové de les dades aportades per la pròpia Maria García i el seu fill Felipe, i de la seva fitxa personal amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,236,162 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserva a l'Archivo General de la Nación de México, i de la qual el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del seu portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, abril de 2011]

²⁹⁵ Font op. cit. nota 289

²⁹⁶ Op. cit. nota 287, en una altra versió dels mateixos fets, la Maria diu que en aquell moment ja no anaven a treballar i que va trobar les seves companyes al carrer

²⁹⁷ Declaració citada al document op. cit. nota 285, pàg. 12

²⁹⁸ Aquesta dada l'he poguda precisar gràcies al testimoni de la Maria, publicat al llibre d'Assumpta Montellà *La Maternitat d'Elna* (veure bibliografia) pàg. 34-35

²⁹⁹ Op. cit. nota 287

³⁰⁰ Testimoni de la Maria a la font op. cit. nota 298, pàg. 50

³⁰¹ De les notes autobiogràfiques escrites el 2005 per Maria García Torrecillas i agrupades sota el títol *Mi exilio*. Citades al treball de Maria Isabel Ruiz i Carmen González nomenat a la nota 285

³⁰² Op. cit. nota 285 i 301

³⁰³ Segons el llistat publicat a un annex de la font op. cit. nota 298

³⁰⁴ Al testimoni de la Maria a la font op. cit. nota 298, pàg. 91, dona una versió diferent d'aquest pas ja que afirma que va estar a França dos anys i mig "fins que el meu marit em va reclamar des de Mèxic", però sembla més fidel la que he reflectit al text, extreta de la font op. cit. nota 285

³⁰⁵ L'any 2002, l'Estat d'Israel va incloure Elisabeth Eidenbenz a la llista de Justs entre les Nacions, per l'ajuda prestada a les dones jueves durant la persecució nazi; el 2006 el Govern espanyol i la Generalitat de Catalunya li van atorgar la Cruz de Oro de la Orden Civil de la Solidaridad Social i la Creu de Sant Jordi, respectivament, i el 2007 l'Estat francès li va concedir la seva màxima distinció, la Legió d'Honor

³⁰⁶ Del testimoni de la Maria a la font op. cit. nota 298, pàg. 91

³⁰⁷ Op. cit. nota 298, pàg. 128

³⁰⁸ Op. cit. nota 298, pàg. 128

³⁰⁹ Op. cit. nota 301

³¹⁰ Membre d'una acomodada família de Zamora d'idees monàrquiques, va ser funcionari d'Hisenda abans de la guerra. A Girona, on va anar per superar les oposicions, es va introduir en les idees socialistes. Durant l'exili a França va ser administrador del SERE pels Pirineus Occidentals. Com el primer company de la Maria, també ell havia deixat a Espanya uns fills i una esposa, que l'any 1965 van instar per via judicial la seva declaració de mort. En l'Edicte oficial aparegut al diari ABC del 10 de març de 1965, es justificava la petició en no haver sabut res més d'ell des del final de la guerra, però segons explicava ara el seu fillastre Felip, dos dels seus fills, en Pepe i l'Antonio, havien anat uns anys abans a Mèxic per veure'l (fins i tot un d'aquests dos fills, en Pepe, va morir allà per culpa d'una malaltia pulmonar que ja portava d'Espanya). L'any 1978, José Fernández Panero aconseguiria ser reintegrat al cos de funcionaris, fet que li permetia poder cobrar una pensió de l'Estat espanyol, segons consta al BOE n° 128 de 30 de maig de 1978, pàg. 12.453

- ³¹¹ Op. cit. nota 287
- ³¹² Op. cit. nota 298, pàg. 129
- ³¹³ Op. cit. nota 298, pàg. 130
- ³¹⁴ Op. cit. nota 298, pàg. 131
- ³¹⁵ ALCALÀ, 2010, pàg. 20
- ³¹⁶ ALCALÀ, 2010, pàg. 20-23 i 84
- ³¹⁷ L'ordre dels cognoms podria ser López Álvarez ja que l'autor s'hi refereix de les dues formes en el text i en un peu de pàgina
- ³¹⁸ SALMERÓN (2009), pàg. 269 i 317
- ³¹⁹ Op. cit. nota 191
- ³²⁰ Fitxes personals de Soledad Ávila i Mateo Díaz Soto, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,023,119 y AGA,RIEM,062,161 produïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i de les quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del seu portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultades, abril de 2011]
- ³²¹ Testimoni del seu nét, Sandor Campos Goded, recollit a la pàgina *Fills i nets de l'exili republicà a Mèxic* (<http://exiliorepublicano.net/mexicans-a-catalunya/>) [consultada, maig de 2011]
- ³²² Informació facilitada per Frederic Martínez, fill de la germana d'Encarnación, María Martínez Sorroche.
- ³²³ Informació facilitada per la CNT de l'Hospitalet, en línia, [consultada, abril de 2011] (<http://cnt-hospib.blogspot.com/2007/12/desde-este-pequeo-apartado-de-nuestra.html>). No he pogut esbrinar el nom de la criatura
- ³²⁴ Op. cit. nota 80
- ³²⁵ Fitxes personals op. cit. nota 88
- ³²⁶ A RUIZ, M.I. y GONZÁLEZ, C. (2007). "Franquismo, exilio y represión familiar: memoria de una familia republicana (1936-1952)". *Historia y memoria*. En línia (<http://www.todoslosnombres.org>) [consultat, abril de 2011]
- ³²⁷ Fitxes personals de Justo Alba Albert i María Díaz Meca, amb signatures de còpia digital AGA,RIEM,004,122 i AGA,RIEM,004,146 produïdes pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserven a l'Archivo General de la Nación de México, i de les quals el Ministerio de Cultura d'Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, abril de 2011]
- ³²⁸ Informació obtinguda al padró municipal de l'Hospitalet de l'any 1940 i al portal d'internet *Busca personas* (<http://comunidad.dateas.com>)
- ³²⁹ Per exemple, a l'edició de *La Vanguardia* del 27 de març de 1937. A la pàgina 5 es pot llegir: "Atendiendo al cariñoso requerimiento del pueblo mejicano, se está organizando una expedición de niños a Méjico. Harán el viaje con todo género de comodidades y en la República hermana serán atendidos con todo cariño. Serán alojados en magníficos centros escolares y cuidadosamente atendida su educación y cultura por los maestros mejicanos que voluntariamente se han ofrecido para esta misión. Se advierte a los padres que quieran que sus hijos, comprendidos en la edad de siete y doce años, formen parte de esta expedición, se dirijan a la Consejería tercera de este Ministerio". La notícia estava datada a València. Finalment, la franja d'edats es va ampliar per sobre i per sota
- ³³⁰ El 10 de novembre de 1936, des del mar, amb pocs danys; el 13 de febrer, des del mar, amb 17 morts i 16 ferits; i el 16 de març, amb sis morts i diversos ferits. Informació recollida al portal web *Quan ploven les bombes*, <http://barcelonabombardejada.cat> [consultat, maig de 2011] i també a VILLARROYA, J. (1999). *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, (2a edició)
- ³³¹ El 18 d'abril, zona portuària, cinc morts i 14 ferits. Font op. cit. nota 330
- ³³² Dades extretes de RIBAS, J. (2010). "Bombardeigs i refugis a l'Hospitalet (1937-1939)". *Quaderns d'Estudi*, núm. 23, pàg. 15-88
- ³³³ Dades extretes del Padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 25, a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet
- ³³⁴ Entrevista realitzada a l'Hospitalet l'abril del 2011

- ³³⁵ Op. cit. nota 334
- ³³⁶ Op. cit. nota 334
- ³³⁷ Op. cit. nota 334
- ³³⁸ Informe personal d'Eduardo Garulo Pujol que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet
- ³³⁹ Op. cit. nota 334
- ³⁴⁰ Op. cit. nota 334
- ³⁴¹ Op. cit. nota 334
- ³⁴² Publicat al *Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional*, any L, n° 207, de 28 d'agost de 1937, pàg. 485-486
- ³⁴³ ALCALÀ (2010), pàg. 22. Segons s'explica, aquell enviament constava de 72 infants amb destinació a Leningrad.
- ³⁴⁴ Segons nota d'autorització d'activitats per part de l'Alcaldia de l'Hospitalet, amb data de 3 de gener de 1938, que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, secció Correspondència de Secretaria de l'any 1938. El Centro Cultural Los Amigos de México el presidia un tal Hernando Hernaci i tenia la seu a la carretera de Collblanc, 43
- ³⁴⁵ FIGUEROA (2001)
- ³⁴⁶ PLA (1985), pàg. 13
- ³⁴⁷ Op. cit. nota 334. Al llarg d'aquest treball, m'hi referiré a ell amb el seu cognom actual, Garulo, malgrat que cal advertir que a les llistes publicades a tota la bibliografia surt amb el cognom Pujol.
- ³⁴⁸ Op. cit. nota 334
- ³⁴⁹ PAYÀ (2002), pàg. 29
- ³⁵⁰ *The bohemian girl* (1936)
- ³⁵¹ Op. cit. nota 334
- ³⁵² Vegeu PLA (1985), PAYÀ (2002), SÁNCHEZ i FIGUEROA (2001), ALCALÀ (2010)
- ³⁵³ Op. cit. nota 334
- ³⁵⁴ PAYÀ (2002), pàg. 33
- ³⁵⁵ Op. cit. nota 334
- ³⁵⁶ PAYÀ (2002), pàg. 34-38; PLA (1985), pàg. 39-41
- ³⁵⁷ Op. cit. nota 334
- ³⁵⁸ Vegeu SÁNCHEZ i FIGUEROA (2001) i PLA (1985)
- ³⁵⁹ Testimoni contingut a VILLASEÑOR (2005)
- ³⁶⁰ PAYÀ (2002), pàg. 45-54
- ³⁶¹ Les fonts que nodreixen aquest apartat són les citades a les notes 352 i 359
- ³⁶² Op. cit. nota 334
- ³⁶³ Op. cit. nota 334
- ³⁶⁴ SÁNCHEZ i FIGUEROA (2001)
- ³⁶⁵ SÁNCHEZ i FIGUEROA (2001)
- ³⁶⁶ Vegeu PAYÀ (2002), pàg. 91-98.
- ³⁶⁷ PAYÀ (2002), pàg. 91-98
- ³⁶⁸ Cal advertir que l'Agustí confon la identitat del nen accidentat, però no les circumstàncies. Així, el malnom de 'sapito' que ell esmenta en el seu relat, correspon a Vicente Fuentes García, que en realitat va morir ofegat dos anys després en quedar-se atrapat per la succió de la vàlvula d'una piscina quan aquesta es va començar a buidar. La mort de què parla i de la qual va ser testimoni correspon, com dic al relat, a la de Luis Dáder García
- ³⁶⁹ Op. cit. nota 334
- ³⁷⁰ Payà acusava els responsables del col·legi de "negligència i irresponsabilitat" per la mort dels nens en aquest tipus d'accidents (PAYÀ, 2002, pàg. 96)
- ³⁷¹ PAYÀ (2002), pàg. 96
- ³⁷² Op. cit. nota 334
- ³⁷³ Op. cit. nota 334
- ³⁷⁴ Op. cit. nota 334, aquesta anècdota podria situar-se cap a principi de la dècada de 1940
- ³⁷⁵ PLA (1985), pàg. 92

³⁷⁶ Op. cit. nota 334, aquesta anècdota podria situar-se cap a 1940

³⁷⁷ Op. cit. nota 334

³⁷⁸ Op. cit. nota 334

³⁷⁹ PLA (1985), pàg. 93

³⁸⁰ Per entendre aquest procés podeu veure SÁNCHEZ i FIGUEROA (2001) i PLA (1985) pàg. 114-116. Pla dóna dues versions, mentre que Sánchez i Figueroa es decanten per la que he reflectit al text. En tot cas, el resultat va ser el mateix, la creació de les sis Casas Hogar

³⁸¹ Op. cit. nota 334

³⁸² PLA, D. (1985), pàg. 117

³⁸³ VELÁZQUEZ, A. (2009). “El exilio español, ¿un impulso económico para México? La iniciativa empresarial del CTARE en 1939”, pàg. 9-10, ponència al Congrés Internacional 1939: Mèxic i Espanya, realitzat a Mèxic DF i Morèlia (Mèxic) el març de 2009

³⁸⁴ Op. cit. nota 334

³⁸⁵ Op. cit. nota 334

³⁸⁶ Op. cit. nota 334

³⁸⁷ He comprovat que, efectivament, a l'armada mexicana va existir un transport canoner amb aquest nom, curiosament construït a Espanya i lliurat al govern mexicà el 1936, poc abans de l'inici de la Guerra Civil Espanyola. A la bibliografia he comprovat que la relació de l'Agustí amb la Marina mexicana no va ser un cas aïllat i que d'altres Nens de Morèlia també van passar per l'exèrcit en circumstàncies similars

³⁸⁸ En un dels seus comentaris afirma haver vist una corrida de toros amb Manolete i Arruza, fet que penso que correspon a aquesta data

³⁸⁹ Op. cit. nota 334

³⁹⁰ Op. cit. nota 334

³⁹¹ De Miguel Ruiz no guarda gaire bon record ja que assegura que li va pispar algunes pertinences de la seva habitació aprofitant un dia que no hi era i que la patrona el va deixar entrar

³⁹² Op. cit. nota 334

³⁹³ De fet, algun dels Nens de Morèlia, poc abans de morir encara no havia rebut la nacionalitat mexicana, malgrat haver viscut allà quasi tota la vida i haver tingut fills, néts i besnéts en aquell país (vegeu el testimoni de José Rius Rodríguez en VILLASEÑOR, 2005)

³⁹⁴ Op. cit. nota 334

³⁹⁵ Desconec els motius pels quals la seva família envia algú a buscar-lo a l'estació

³⁹⁶ Op. cit. nota 334

³⁹⁷ Op. cit. nota 334

³⁹⁸ Op. cit. nota 334

³⁹⁹ Dolores Pla afirma que dels setze Nens de Morèlia que va entrevistar, set van afirmar rotundament que ells no s'haurien separat dels seus fills, si més no amb les edats que ells tenien, mentre que altres nou van afirmar que en la situació dels seus pares sí que ho haurien fet (PLA, 1985, pàg. 154)

⁴⁰⁰ Op. cit. nota 334

⁴⁰¹ Fragment d'entrevista contingut a VILLASEÑOR, 2005

⁴⁰² No indica les identitats ni a quina edat

⁴⁰³ PLA (1985), pàg. 154. La xifra és el resultat dels meus càlculs, que encara eleven més la que dóna Pla, que és de 458. Si parlem de dos suïcidis en el col·lectiu de 361 persones que va arribar a localitzar Pla, correspondrien 555 suïcidis per cada 100.000 habitants, i no 458.

⁴⁰⁴ César Alcalá calcula —crec que encertadament— que aquesta quantitat corresponia a quasi 9.000 dòlars americans, més de cinc-cents dòlars per sobre de l'equivalent mensual del PIB mexicà. L'autor conclou que “el gobierno español se ha comportado correctamente con los niños de Morelia”. ALCALÁ (2010), pàg. 56. Afirmació discutible únicament des del punt de vista de no haver instaurat abans aquesta pensió

⁴⁰⁵ Pla pensa que “es muy posible que una parte de estos 96 hayan regresado a vivir a España y que otra parte hayan

‘desaparecido’ porque no han sido tan afortunados como sus compañeros y por ello decidieron alejarse del grupo” (PLA, 1985, pàg. 123)

⁴⁰⁶ PLA (1985), pàg. 123-154

⁴⁰⁷ PAYÀ (2002), pàg. 233-252

⁴⁰⁸ ALCALÀ (2005)

⁴⁰⁹ ALTED (2005), pàg. 210

⁴¹⁰ Antonio Aranda, entrevistat per Dolores Pla i citat a la pàgina 154 del seu llibre (vegeu bibliografia)

⁴¹¹ Al seu assaig “Examen de conciencia”, publicat dins del seu llibre GOYTISOLO, J. (1982). *El furgón de cola*. Barcelona: Seix Barral, 2a edició [original del 1967]

⁴¹² Es poden trobar a la pàgina web <https://familysearch.org>

⁴¹³ Op. cit. nota 1

⁴¹⁴ Contactes per correu electrònic i per telèfon mantinguts el març de 2006

⁴¹⁵ Segons consta a la base de dades del Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos (CEMLA). Es pot consultar en línia (<http://www.cemla.com/busqueda.php#>) [consultada, juny de 2011]

⁴¹⁶ La inscripció del passatge d’aquell vaixell que figura als arxius ofereix un cert misteri ja que la mare està inscrita com a “Julia Gómez Domínguez de Marcos”, és a dir, com a esposa d’alguna persona de cognom Marcos, i el seu fill Josep figura només amb el cognom Marcos (no hi ha cap més Capdevila, i coincideixen el nom i l’edat). En aquell vaixell viatjava també un comerciant espanyol anomenat Josep Marcos García, de 44 anys, casat i nascut a Oviedo. Pel padró municipal de l’Hospitalet del 1940 sabem que a casa de Júlia Gómez vivia com a rellogat un obrer metal·lúrgic valencià de nom Albert Marcos García. ¿Podria el Josep Marcos García del vaixell tractar-se del germà d’aquest rellogat, que al seu torn hauria estat el segon marit de la Júlia? El germà, segons aquesta hipòtesi, hauria emigrat amb la seva cunyada i els fills d’aquesta... En tot cas s’obren diverses opcions però de moment no es poden confirmar aquestes hipòtesis

⁴¹⁷ Font: entrevista amb Encarnación Vives, filla de Josep Vives Campos, germà de Miquel i per tant neboda d’aquest, enregistrada a Parets del Vallès el 13 de juny de 2006

⁴¹⁸ MURIA, J.M. (1996). *Diccionario de los catalanes de México*, pàg. 222

⁴¹⁹ Fitxa personal de Josefina Rofes Mendoza, amb signatura de còpia digital AGA,RIEM,227,045 produïda pel Departamento de Migración de Mèxic (Secretaría de Gobernación de México), que es conserva a l’Archivo General de la Nación de México, i de la qual el Ministerio de Cultura d’Espanya en conserva una còpia digital consultable a través del portal *Movimientos migratorios iberoamericanos* (<http://pares.mcu.es/MovimientosMigratorios>) [consultada, abril de 2011]

⁴²⁰ Contacte mantingut per correu electrònic amb una de les seves filles, Montserrat, el juny de 2011

⁴²¹ Informes personals d’Enric Frangioni Donati que es conserven a l’Arxiu Municipal de l’Hospitalet. Cal destacar que en realitat es van fer amb el nom erroni d’Enrique Frangioni Duati i Enrique Frangione Duati

⁴²² Dades procedents del padró municipal de l’Hospitalet del 1940

⁴²³ No fou assassinat fins al final de 1938 en una fosca acció que no està clar que es pugui vincular simplement a la lògica de l’eliminació d’una persona políticament conservadora. Malgrat pertànyer a la Lliga, en línies generals Just Oliveras estava ben considerat a l’Hospitalet

⁴²⁴ A: RIUS, J. (2010). *Deu anys crucials a l’Hospitalet de Llobregat (1930-1940)*, pàg. 386-392

⁴²⁵ Op. cit. nota 424, pàg. 391. Hi ha una altra versió que diu que els membres de la família van evitar les mobilitzacions durant la Guerra Civil i després durant la Segona Guerra Mundial gràcies a la seva doble nacionalitat, però no està comprovat. Aquesta versió me la va donar J. Frangioni Abad, nét d’un dels germans, Ítalo, en una entrevista enregistrada l’any 1995 a la seva botiga a Santa Eulàlia

⁴²⁶ Op. cit. nota 424, pàg. 391

⁴²⁷ Al *Diario Oficial do Estado de Sao Paulo* figura, el 7 de desembre de 1963, l’avis de la boda de la seva filla Amèlia, amb un altre espanyol, l’empresari Julio Pérez Martín, i en el del 19 de setembre de 1969 el de l’enllaç del seu fill Alberto, amb la professora brasilera Maria Filomena Maurano. D’aquests avisos, preceptius pel que sembla al Brasil quan una persona es volia casar, podem extreure aquestes dades dels dos fills: l’Alberto és químic industrial, l’Amèlia figura amb la professió de les feines de la llar i els dos viuen als voltants de Sao Paulo

⁴²⁸ Consta al DOSP (Diari Oficial de Sao Paulo), any XXXVI, n° 43 de 8 de març de 1966, pàg. 50

⁴²⁹ Aquesta última dada figura a l'entrada de l'Enciclopèdia Catalana sobre el Centre Català de Sao Paulo (<http://www.enciclopedia.cat>) [consultada, octubre de 2011]

⁴³⁰ A CASTELLS, V. (2005), pàg. 90

⁴³¹ Op. cit. nota 430

⁴³² Fonts: RIUS, J. (2010). *Deu anys crucials a l'Hospitalet de Llobregat (1930-1940)*, pàg. 386-392; DOSP (Diari Oficial de Sao Paulo), any LXXIII, n° 165 de 3 de setembre de 1963, pàg. 77; entrevista op. cit. nota 425; fitxa d'Adolfo Frangioni, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KC66-45F> : accés, 20 de gener de 2013), Adolfo Frangioni, 1954; fitxa de Domènec Frangioni, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V13Q-K6B> : accés, 20 de gener de 2013), Domenico Frangioni, 1955; fitxa d'Enric Frangioni, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VJ1L-KHS> : accés 20 de gener de 2013), Enrique Frangioni Donati, 1951

⁴³³ Dades del padró municipal de l'Hospitalet del 1940

⁴³⁴ Vegeu font op. cit. nota 1

⁴³⁵ Contactes per correu electrònic mantinguts entre el gener i el març de 2011, i també entrevista personal efectuada a l'Hospitalet el maig de 2011

⁴³⁶ La font d'aquestes dades, si no s'indica el contrari, són dues entrevistes als néts Francesc i Ramon Tomás Aymerich realitzades pel Centre d'Estudis Socio-laborals (CESL) i publicades al portal *Fills i nets de l'exili republicà a Mèxic. Mexicans a Catalunya* (<http://exiliorepublicano.net/mexicans-a-catalunya/>) [consultat el gener de 2012], a més d'un breu contacte telefònic amb un d'ells, Francesc, l'octubre de 2011

⁴³⁷ Els seus néts afirmen que Joan Aymerich va néixer al "monestir de Montserrat", però no sembla gaire versemblant aquest lloc. Crec que es devien confondre amb la localitat valenciana del mateix nom situada a la Ribera Alta

⁴³⁸ Dossier personal de treballador de Salvador Aymerich Rigau dins del fons de l'empresa tèxtil Can Trinxet que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

⁴³⁹ Les fonts familiars parlen de Los Gallardos i Los Giles, dues poblacions més petites molt a prop de Bédar

⁴⁴⁰ Al full figura com a mare de Juan, però per l'ordre dels cognoms no sembla possible aquest grau de parentiu si no és en qualitat de madrastra. Amb la família no he pogut aclarir aquest aspecte

⁴⁴¹ Era una unitat familiar diferent composta per José Gallén Salaj (o Salat), que figura com a "desaparecido" l'any 1940, la seva dona Isabel Fernández Fuentes i la mare d'aquesta, Isabel Fuentes Haro. Malgrat estar sota el mateix sostre aquesta família es va inscriure en un altre full d'empadronament

⁴⁴² Contactes per correu electrònic mantinguts amb Leslie Alarcón i Diego Juan Pérez entre setembre i el desembre de 2011

⁴⁴³ Agraïxo l'ajuda de la Isabel, funcionària del cementiri municipal de l'Hospitalet, que em va recolzar en la recerca del nínxol

⁴⁴⁴ Fonts: padró municipal de l'Hospitalet de l'any 1940, vol. 16, Arxiu Municipal de l'Hospitalet; contactes a través de correu electrònic amb Diego Pérez Alarcón i Leslie Alarcón mantinguts durant el setembre de 2011

⁴⁴⁵ Vaig poder confirmar, per exemple, el cas de Josep Flores Gallardo, un veí curiosament també nascut a Los Gallardos (Almeria) i que vivia molt a prop d'aquesta família Pérez-Alarcón, a Collblanc. Josep Flores havia viatjat a Califòrnia l'any 1931, per motius estrictament econòmics, segons em va confirmar un dels seus fills que encara viu a l'Hospitalet. A diferència del cas que ens ocupa, la família d'en Josep no va anar mai a reunir-se amb ell als Estats Units sinó que va esperar que aquest tornés l'any 1960, quan va accedir a la jubilació

⁴⁴⁶ Si no s'explicita el contrari, la informació d'aquest cas prové de diferents contactes per correu electrònic durant l'últim trimestre de 2011 amb Glòria Adán Diego, filla de Pilar Diego, que va aportar a més alguns documents del seu fons familiar per corroborar les seves explicacions

⁴⁴⁷ Un dels informes personals franquistes sobre Pilar Diego, que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, es refereix a aquest cor com "la Capilla musical del Centro Católico"

⁴⁴⁸ Aquesta afirmació surt d'un dels testimonis que testifica en un dels seus informes personals que es conserven a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

⁴⁴⁹ Ofici signat per l'alcalde amb número 1095 i data 19 de febrer de 1940 que consta a l'expedient personal de Pilar Diego Tribó conservat a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet

⁴⁵⁰ Fitxa de Fernando Adán San Andrés elaborada pels Serveis Correccionals de Catalunya, on figuren les principals dades del seu expedient judicial i de la seva condemna; la fitxa es conserva al Centro Documental de la Memoria Histórica, PS-BARCELONA_GENERALITAT,114,1 - 32

⁴⁵¹ "Detención de los autores de un crimen perpetrado en 1939", ABC, edició Madrid, de 27 d'octubre de 1950, pàg. 27

⁴⁵² "Son detenidos los autores de un crimen cometido en 1939", *La Vanguardia*, 28 d'octubre de 1950, pàg. 11

⁴⁵³ La dada me la va advertir primer la Glòria Adán, que la va veure en el llibre de Francisco Lacruz, *El Alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona*, publicat l'any 1943. El nom de Molero també l'he trobat després en una altra llista d'excombatents

⁴⁵⁴ A banda de les dues notícies sobre el cas d'assassinat publicades a *La Vanguardia* i l'ABC, cal esmentar també la notícia "Detención de una banda de estafadores", publicada a l'edició de Sevilla de l'ABC de 22 de desembre de 1950, pàg. 17

⁴⁵⁵ A *La Vanguardia*, edició de 27 de gener de 1952, pàg. 5. La descripció de l'acte en sí es pot seguir en les primeres pàgines d'aquesta mateixa edició

⁴⁵⁶ Si no s'indica el contrari, les dades sobre Mastmitjà provenen d'aquesta font: GIL, E. (2000). *Repetició de la jugada. Història social de l'esport a l'Hospitalet*. L'Hospitalet: Centre d'Estudis de L'Hospitalet (col. Recerques, 2)

⁴⁵⁷ Font: TORRES, J. "Juan Masmitjà López ha regresado", *La Vanguardia*, edició de 31 de gener de 1965, pàg. 6

⁴⁵⁸ Les fonts d'aquest cas són el padró municipal de l'Hospitalet del 1940, vol. 16; l'informe personal de Dolors Pérez Enseñat que es conserva a l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet, i la base de dades d'immigrants del CEMLA (<http://www.cemla.com/busqueda.php#>) [consultat, juny de 2013]

⁴⁵⁹ Localitzades a través del portal <https://familysearch.org>, un portal sufragat, dirigit i mantingut en línia per l'Església de Jesucrist dels Sants dels Últims Dies. Durant tot el procés d'investigació anaven apareixent noves fitxes de persones nascudes o residents a l'Hospitalet i emigrades al Brasil, per la qual cosa no es pot descartar que, després de publicar aquest llibre, encara surtin nous casos i per tant aquesta relació no sigui completa

⁴⁶⁰ Vegeu la petita anàlisi sobre l'emigració al Brasil feta a la pàgina 48

⁴⁶¹ Fonts: Fitxa consular de Felipe León Porcar a "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch*; base de dades del CEMLA (<http://www.cemla.com/busqueda.php#>)

⁴⁶² Fonts: Fitxa de David Escote, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1SD-F6Z> : accés, 20 de gener de 2013), David Escote Bachs, 1953; fitxa de Maria Escote, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1S6-ZDR> : accés 20 de gener de 2013), Maria Escote Bachs, 1954; Diário Oficial do Estado de São Paulo (DOSF) de 04 de gener de 1967, pàg. 46

⁴⁶³ Fonts: Fitxa de Sebastià Torralba Pérez, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1SC-1MJ> : accés, 12 de febrer de 2013), Sebastian Torralba Perez, 1954; fitxa d'Antoni Torralba Pérez, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V13S-1TL> : accés, 12 de febrer de 2013), Antonio Torralba Perez, 1953; fitxa d'Isabel Torralba Pérez, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V13Q-HL4> : accés, 12 de febrer de 2013), Isabel Torralba Pérez, 1956

⁴⁶⁴ Fonts: Fitxa de Dolors Oset Forest, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1S5-RNH> : accés, 12 de febrer de 2013), Dolores Oset Fores de Giner, 1957; fitxa de Dolors Giner Oset, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KC64-1Y3> : accés, 12 de febrer de 2013), Dolores Giner Oset, 1957

⁴⁶⁵ Fonts: Fitxa de Pere Cler Saes, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V138-MFB> : accés, 12 de febrer de 2013), Pedro Cler Saes, 1955; fitxa de Fulgenci Cler Parés, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KC6L-DSN> : accés, 12 de febrer de 2013), Fulgencio Cler Pares, 1957; fitxa de

Mercè Parés Vila, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/FFTH-YLJ> : accés, 12 de febrer de 2013), Mercedes Pares Vila de Cler, 1957

⁴⁶⁶ Fonts: Fitxa de Miquel Rovira, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1SJ-DPK> : accés, 20 de gener de 2013), Miguel Rovira Dumenjo, 1951; fitxa de Carme Rovira, "Brazil, Immigration Cards, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/V1SJ-8F8> : accés, 20 de gener de 2013), Carmen Rovira Dumanjo, 1956

⁴⁶⁷ SALLÉ (2009), pàg. 176-177

⁴⁶⁸ Fonts: Informe personal de Manuel Torrentó Segarra que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet; testimoni d'A. R. en diversos contactes mantinguts des de l'any 2004

⁴⁶⁹ Fonts: Entrevista a Gaietà Ripoll efectuada l'any 1983 per Joan Camós; UIT (1952). *Conferencia de plenipotenciarios. Listado de participantes*. UIT: Buenos Aires, en línia (http://www.itu.int/dms_pub/itu-s/oth/02/01/S020100001A4102PDFM07.pdf) [consultada, octubre de 2011]; Gaceta Oficial de la República Dominicana, any LXXVII, n° 7979 de 9 de maig de 1956

⁴⁷⁰ La següent informació està extreta dels 4 volums del *Diccionari dels catalans d'Amèrica: contribució a un inventari biogràfic, toponímic i temàtic*, editada el 1992 i de la qual va ser director Albert Manent

⁴⁷¹ Fitxa de Pedro Ferrer Lecha, "Brasil, Cartões de Imigração, 1900-1965," index and images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/27N3-JPB> : accés 25 d'abril de 2014), Pedro Ferrer Lecha, 1951; citing Rio de Janeiro, Rio de Janeiro, Brazil, Arquivo Nacional, Rio de Janeiro; FHL microfilm 4919977

⁴⁷² No comento les dades relatives als emigrants que he trobat i que van marxar entre finals de la dècada de 1940 i el 1962, aproximadament, ja que són un nombre de casos no suficientment representatiu i, a més, no homogeni amb els altres

⁴⁷³ Llibertat, que viatjava amb els seus germans, hauria decidit viure en parella amb Liberto Escapa mentre estaven a bord del vaixell *La Salle* de viatge cap a l'exili a la República Dominicana (vegeu nota 474), per això he decidit situar-la en una unitat familiar independent. Tot i això, cal aclarir que Liberto Escapa no tenia vinculació amb l'Hospitalet

⁴⁷⁴ El pare i la mare havien mort durant la Guerra Civil, per tant tots són fills, excepte en Francisco (Floreal) que malgrat tenir els mateixos cognoms era cosí de la resta. La família la completaven quatre fills i filles més, en Salvador, la Libertad, l'Alba i la Igualtat, que també es van exiliar amb aquests però com que estaven en parella i formaven part d'altres unitats familiars he decidit incloure'ls al quadre de forma separada

⁴⁷⁵ La historiadora Encarnación Lemus dona compte d'una opinió semblant trobada al diari de l'exiliat José Vega Muñiz on també va escriure "Las consecuencias de este bello gesto quizás les toquen pronto". La cita es pot trobar a "En mi hambre mando yo. Los republicanos españoles en la política de Chile", pàg. 127, dins de MATEOS, A. (2009). Semblaria que aquest va ser un tema de reflexió i conversa entre els passatgers del Winnipeg aquell dia

⁴⁷⁶ "Cambiar la peseta" és una expressió castellana que vol dir vomitar com a conseqüència d'estar marejat o borratxo. Com veiem, l'Amadeu segueix fent broma a costa dels passatgers amb menys sort amb el mareig

BIBLIOGRAFIA

- ALCALÀ, C. (2010). *Los niños del exilio (1936-1939)*. Madrid: Sekotia
- ALTED, A. (2005). *La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939*. Madrid: Aguilar
- CAMÓS, J. (1986a). *L'Hospitalet, la història de tots nosaltres, 1930-1936*. Barcelona: Diputació de Barcelona (col. Estudis locals i comarcals; 1)
- (1986b). "50 aniversari del començament de la Guerra Civil". *Butlletí del Centre d'Estudis de L'Hospitalet*, n° 8, juliol 1986, pàg. 1-6
- CAMÓS, J. i SANTACANA, C. (Dir.) (1997). *Història de l'Hospitalet. Una síntesi del passat com a eina de futur*. L'Hospitalet: Ajuntament ; Centre d'Estudis de L'Hospitalet
- CAMPOS, S. (s.d.). *Una vida por un ideal*. Text inèdit
- CASTELLS, V. (2005). *El Consell Nacional Català (1953-1975)*. Barcelona: Consell Nacional Català
- DOMINGO CUADRIELLO, J. (2009). *El exilio republicano español en Cuba*. Madrid: Siglo XXI
- ESCAMILLA, F (2002). "Pablo Vila y el exilio español en Venezuela". *Biblio 3W, Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, Universidad de Barcelona, Vol. VII, núm. 409, novembre de 2002. Disponible en línia: <http://www.ub.es/geocrit/b3w-409.htm>, [consultat, abril de 2012]
- FERRER, J. (1989). *Los españoles del Winnipeg. El barco de la esperanza*. Santiago de Chile: Cal Sogas
- GARCÍA OLIVER, J. (1978). *El eco de los pasos*. París: Ruedo Ibérico
- GIL, E. i RIBAS, J. (2007). "Hospitalencs als camps nazis". A: DD.AA (2007). *L'Hospitalet, lloc de memòria. Exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*. L'Hospitalet: Centre d'Estudis de L'Hospitalet (col. Recerques, n.5), pàg. 16-149
- GIL, E. (2000). *Repetició de la jugada. Història social de l'esport a l'Hospitalet*. L'Hospitalet: Centre d'Estudis de L'Hospitalet (col. Recerques, núm. 2)
- GONZÁLEZ TEJERA, N. (2010). "Las colonias de refugiados españoles en la República Dominicana, 1939-1941". A: ROSARIO, R. (coord.). *El exilio republicano español en la sociedad dominicana. Seminario internacional, marzo 2010*. Santo Domingo: Comisión Permanente de Efemérides Patrias/Archivo General de la Nación/Academia Dominicana de la Historia
- HERNÁNDEZ, F.X. i IÑÍGUEZ, D. (2009). *La columna Macià-Companys*. Barcelona: Fundació Josep Irla
- IZARD, M. (2007). "Vida quotidiana en un país en guerra i revolució". En línia, [<http://www.espai-marx.net>, consultat juliol de 2011]

- MANENT, A. (dir.) (1992). *Diccionari dels catalans d'Amèrica: contribució a un inventari biogràfic, toponímic i temàtic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Comissió Amèrica i Catalunya 1992 (4 volums)
- MARÍN, D. (2002). *Clandestinos. El maquis contra el franquismo. 1939-1975*. Barcelona: Plaza y Janés
- (2010). *Anarquistas. Un siglo de movimiento libertario en España*. Barcelona: Ariel (col. Historia)
- MARTÍNEZ, M.T. i PAGÈS, P. (coord.) (2000). *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Abadia de Montserrat
- MATEOS, A. (ed.) (2009). *¡Ay de los vencidos! El exilio y los países de acogida*. Madrid: Eneida (col. Puntos de Vista, 18)
- MONTELLÀ, A. (2005). "La nostra llista de Schindler". *Sapiens*, núm. 33 (juliol 2005), pàg. 23-29
- (2006). *La Maternitat d'Elna. Bressol dels exiliats*. Badalona: Ara Llibres (3a edició)
- MURIÀ, J.M. (coord.) (1996). *Diccionario de los catalanes de México*. Zapopán, Jalisco: D.R. El Colegio de Jalisco
- NARANJO, C. i PUIG-SAMPER, M.A. (2009). "De isla en isla: los españoles exiliados en República Dominicana, Puerto Rico y Cuba". *ARBOR*, CLXXXV 735 enero-febrero, pp. 87-112
- PAYÀ, E. (2002). *Els nens espanyols de Morelia. L'exili infantil a Mèxic*. Lleida: Pagès Editors (col. Guimet, nº 60)
- PLA, D. (1985). *Los niños de Morelia. Un estudio sobre los primeros refugiados españoles en México*. México DF: Instituto Nacional de Antropología e Historia (Col. Divulgación; Serie Testimonios)
- (coord.) (2007). *Pan, trabajo y hogar. El exilio republicano español en América Latina*. México DF: SEGOB-Instituto Nacional de Migración-Centro de Estudios Migratorios/Instituto Nacional de Antropología e Historia/DGE Ediciones SA de CV
- PLAYAN, P. (2004). *Por qué estoy aquí*. México DF: edició pròpia
- PEIRATS, J. (1950). *Estampas del exilio en América*. París: Ediciones CNT
- (1952). La CNT en la revolución española. Tolosa de Llenguadoc: Ediciones CNT
- (1990). "Memorias". *Anthropos*, col. Suplementos, núm. 18, pàg. 7-111
- (2006). *Los anarquistas en la crisis política española (1869-1939)*. Buenos Aires: Libros de Anarres (col. Utopía Libertaria) [original del 1964]
- (2009). *De mi paso por la vida. Memorias*. Barcelona: Flor del viento [original de 1975]
- PÉREZ-FUENTES, P., PÉREZ, J.A., i SALLÉ, M. A. (coord.) (2009). *Memorias de la emigración española a América*. Madrid: Fundación Directa
- REYES-CASTILLO, P. (2012). "In memoriam: Violeta Marcet Ocaña". *Acta Zoológica Mexicana* (n.s.), 28 (1), pàg. 230-235

RIUS, J. (2010). *Deu anys crucials a l'Hospitalet de Llobregat (1930-1940)*. L'Hospitalet: Ateneu de Cultura Popular (col. Medusa, núm. 23)

SALLÉ, Mª A. (coord.) (2009). *La emigración española en América: historias y lecciones para el futuro*. Madrid: Fundación Directa

SALMERÓN, I. (2009). *Històries de Collblanc-la Torrassa*. L'Hospitalet de Llobregat: Arxiu Municipal de L'Hospitalet

SÁNCHEZ, F. (2006). *El maquis anarquista. De Toulouse a Barcelona por los Pirineos*. Lleida: Mil·lenium

SÁNCHEZ, A. i FIGUEROA, S. (coord.) (2001). *De Madrid a México. El exilio español y su impacto sobre el pensamiento, la ciencia y el sistema educativo mexicano*. Morelia: UMSNH i Comunidad de Madrid

SANTACANA, C. (1994). *Victoriosos i derrotats. El franquisme a l'Hospitalet. 1939-1951*. Barcelona: Publicacions de la Badia de Montserrat (col. Llorenç Sans, núm. 6)

SAVAL, J. V. (2004). *Manuel Vázquez Montalbán. El triunfo de un luchador incansable*. Madrid: Síntesis

SCHWARZSTEIN, D. (2001). *Entre Franco y Perón. Memoria e identidad del exilio republicano español en Argentina*. Barcelona: Crítica (col. Contrastes)

SOLÉ, J.M. (dtor.) (2007). *La Guerra Civil a Catalunya* (vol. 6, *L'exili*). Barcelona: Edicions 62

SOLÉ, F. i PUJOL, E. (2007). *Exilis*. Barcelona: Angle Editorial

VILLASEÑOR, J.P. (2005). "Los niños de Morelia... 23.926 días después". *La Jornada de Michoacán*, en línia [<http://www.lajornadamichoacan.com.mx>] (consultat, juny de 2011)

ZARAGOZA, D. (2008). *Exilio 1939: testimonios de familia*. Ciudad de México, DF: Frente Vuelta

ENTREVISTES I CONTACTES

- Helios Cano Martínez, fill de Lluís Cano i Encarna Martínez. Entrevista personal realitzada al seu domicili de l'Hospitalet el juliol del 2011

- Fredy Martínez Martínez, nebot de Lluís Cano i Encarna Martínez. Innumerables correus electrònics intercanviats en els darrers sis anys, però especialment els de l'any 2011

- Vladimir Alfons López, fill d'Alfons López. Contactes per correu electrònic mantinguts entre maig i juny del 2011

-
- Amadeu Llorens Pla, fill d'Amadeu Llorens Ferran, i Montserrat Llorens de Alba, néta de l'anterior. Entrevista conjunta realitzada al seu domicili a Sant Feliu de Guíxols el juliol del 2011.
 - Montserrat Llorens Concha, néta d'Amadeu Llorens Ferran. Contactes per correu electrònic mantinguts el juny del 2011
 - Palmira Playan Puigfel, filla d'Enrique Playan i Agustina Puigfel. Contacte telefònic mantingut el novembre del 2011
 - Irma Ximena Firmas Pulgar, filla de David Firmas. Breu contacte a través de correu electrònic mantingut l'abril del 2011
 - María García Torrecillas i Felipe Sáez García, fill de María i de Teófilo Sáez. Contactes mantinguts per correu electrònic entre abril i maig del 2011
 - Agustín Garulo Pujol. Entrevista personal mantinguda a l'Hospitalet l'abril del 2011
 - Soledat Rusca, familiar llunyà de Vicenç Capdevila, primer marit de Júlia Gómez. Contactes mantinguts per correu electrònic i per telèfon el març del 2006
 - Encarnación Vives, neboda de Miquel Vives. Entrevista personal al seu domicili de Parets del Vallès el juny del 2006
 - Montserrat Mateu Rofes, filla de Jordi Mateu i Josefina Rofes. Breu contacte per correu electrònic mantingut el juny del 2011
 - Belén Matschke, néta de Jesús Ballester i Maria Sáez. Entrevista personal realitzada el maig de 2011 a la seu del *Diari de L'Hospitalet*, posterior a diversos contactes per correu electrònic entre gener i març del 2011
 - Diego Juan Pérez, fill de Juan Pérez i Isabel Alarcón, i la seva esposa Leslie Alarcón. Contactes per correu electrònic mantinguts entre setembre i desembre del 2011
 - Glòria Adán Diego, filla de Pilar Diego. Contacte personal i diversos contactes més per correu electrònic entre octubre i desembre del 2011
 - Celsa Meaño, esposa de Mario Roberto Vera García, fill de Llorenç Vera Luján i Antònia García. Breu contacte per correu electrònic mantingut l'abril del 2012

ARXIUS CONSULTATS

Arxiu Municipal de L'Hospitalet
Biblioteca i Arxiu del Centre d'Estudis de L'Hospitalet
Arxiu Nacional de Catalunya (Sant Cugat del Vallès)
Centro Documental de la Memoria Histórica (Salamanca)
Archivo Histórico Nacional (Madrid)
Archivo General de la Nación de México (a través del portal Movimientos migratorios hispanoamericanos, del Ministeri de Cultura d'Espanya)
Biblioteca de la Facultat d'Història de la Universitat de Barcelona

PRINCIPALS BASES DE DADES EN LÍNIA

CEMLA (Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos). <http://www.cemla.com/home.php>

FamilySearch: <https://familysearch.org/es>

PARES (Portal de Archivos Españoles): <http://pares.mcu.es/index.html>

PROCEDÈNCIA DE LES FOTOGRAFIES

A: Arxiu personal de l'autor

AG: Arxiu personal Agustí Garulo

AGNM: Archivo General de la Nación de México

AMH: Arxiu Municipal de L'Hospitalet

AZM: Revista Acta Zoológica Mexicana (nº 28/1 de 2012)

EN: Web estelnegre.org

FB: Facebook

FGS: Arxius personals María García i Felipe Sáez

FLL: Arxiu família Llorens

FM: Fons personal Fredy Martínez

FO: Arxiu família Ocaña (del llibre de Diana Zaragoza)

FPA: Arxiu família Pérez Alarcón

FS: FamilySearch

GA: Arxiu personal Glòria Adán

I: Internet

JA: Junta de Andalucía

MC: Arxiu familiar Maria Crespo i Manuel Vives Crespo

P: Premsa

PP: Arxiu personal Palmira Playan

RA: Revista Anthropos, col. Suplementos, nº 18

SCCH: Arxiu del Supremo Consejo de Chile (facilitat per Guillermo Lizana)

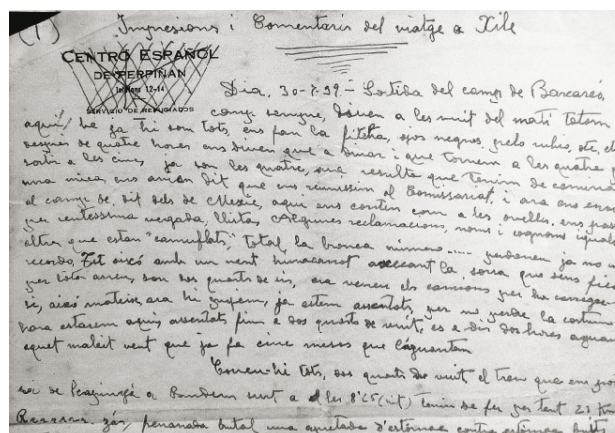
V: Arxiu família Vilumara

VAL: Fons personal de Vladimir Alfonso López

ANNEX 1

Impressions i comentaris del viatge a Xile

Text inèdit del diari que va començar a escriure l'exiliat hospitalenc
Amadeu Llorens Ferran en els primers dies del seu viatge a Xile a bord del Winnipeg

ACLARIMENTS

El següent text pertany a uns fulls que va escriure un dels exiliats hospitalencs, de camí cap a Xile. Amadeu Llorens Ferran va marxar a bord del *Winnipeg*, el mític vaixell organitzat pel poeta Pablo Neruda com a representant del Govern xilè. Hi apareixen les vicissituds i els pensaments entre el 30 de juliol i el 8 d'agost de 1939. Recordem que el vaixell va salpar de Bordeus el 4 d'agost i va arribar a Xile el 2 de setembre. El diari aplega des de la sortida del camp de Barcarès cap a Bordeus, port d'embarcament, fins al cinquè dia de travessa. El diari queda interromput el 8 d'agost sense que sabem els motius. Està escrit en les dues cares de tres fulls solts de mida foli que porten la capçalera del servei de refugiats del Centro Español de Perpiñán. Estan escrits en català, probablement amb una ploma.

Amadeu Llorens va escriure un text viu, descriptiu però també amb certa dosi de reflexió i bastant sentit de l'humor. He decidit presentar el text tal com ell el va escriure, en un català del carrer, poc acadèmic i per tant amb faltes ortogràfiques. La seva forma personal d'expressió, però, penso que diu molt de qui va escriure el text. De vegades algun mot es fa difícil d'entendre i he posat una possible interpretació entre claudàtors. Cal advertir també que, una vegada mort l'autor, l'original d'aquest text va ser conservat per la família de l'Amadeu a Xile. Aquesta part de la família va facilitar-ne una còpia als descendents catalans de l'Amadeu que, al seu torn, me la van facilitar a mi.

En aquestes poques pàgines trobem, però, alguns apunts interessants bastant coneguts en general, però que cal comentar de nou aprofitant la guia d'aquest exiliat hospitalenc. En primer lloc, l'omnipresència de la fam i les tàctiques que s'han d'empescar els republicans per defugir-la, inclosa la solidaritat. L'Amadeu també ens apropa la lentitud de qualsevol procés en la vida del refugiat: les interminables cues, les hores d'espera, les innumerables filiacions a què són sotmesos per a qualsevol tràmit...

A banda de viure en primera persona el mateix procés d'embarcament, amb l'arribada, els tràmits, la sortida del vaixell, la vida dins del *Winnipeg*, els torns a les hores dels àpats, etcètera, ens hem de fixar en alguns aspectes puntuals. Un és la clara consciència de la dificultat que s'està passant a Espanya. L'Amadeu sospita que el tripulant d'un pesquer amb què es creuen a prop de la costa espanyola potser denunciarà la resta de companys que, a diferència d'ell, els han saludat amb el puny enlaire.⁴⁷⁵ Però tot i això, a través d'aquest gest encara racionalitza l'esperança que la dictadura no duri gaire. El temps canviarà les seves perspectives, sens dubte, i no només en aquest tema, també en el personal. Mentre en aquest text criticava les parelles de conveniència que suggeria que s'havien format per poder obtenir un bitllet en aquell vaixell, amb els anys ell abandonarà la seva família per formar-ne una de nova a Xile emparat en la distància i en els obstacles polítics que l'impedien tornar.

Al seu text, l'Amadeu nomena poques persones, entre les quals hi ha el seu company de partit i veí a l'Hospitalet, Lorca (Laureà Lorca Dalmau). És curiós, però, que les poques persones que nomena no figuren registrades a les llistes de passatgers que avui dia es poden trobar d'aquella expedició. Ni un tal Rahola ni per descomptat la primera nena que neix al vaixell, l'Annia (Aigua) América Alonso, hi surten. El primer potser era un dels molts polissons que van pujar a bord.

Pel que fa a les seves conjectures sobre l'expedició, l'Amadeu no anava molt desencaminat en les seves apreciacions. Mentre ell xifrava en uns 2.000 els passatgers del *Winnipeg*, la realitat és que van ser al menys dos o tres centenars més (fins i tot cinc-cents més). De fet, encara avui dia no hi ha una xifra exacta.

El diari s'interromp bruscament amb l'entrada del dia 8 d'agost, on només hi consta una frase sobre la calor que comença a fer. Per què l'Amadeu no va continuar el diari fins al final de la travessia és una incògnita. En principi no devia ser per manca de paper, ja que com a mínim disposava de les tres quartes parts en blanc de l'última cara dels seus tres fulls. Potser simplement es devia cansar. Tot i això, devia donar importància a aquests fulls ja que els va conservar tota la seva vida.

Impressions i comentaris del viatge a Xile

Dia 30 de juliol de 1939 – Sortida del camp de Barcarés, com sempre, diuen a les vuit del matí totom aquí, bé ja hi som tots, ens fan la fitxeta, ojos negros, pelo rubio, etc, etc. Després de quatre hores ens diuen que a dinar i que tornem a les quatre per sortir a les cinc. Ja són les quatre, ara resulta que tenim de caminar una mica, ens avien dit que ens reuníssim al Comissariat, i ara ens envien al camp dit dels de Mèxic, aquí ens contenen com a les ovelles, ens passen per centèsima vegada, llista. Algunes reclamacions, noms i cognoms iguals, altres que estan “camuflats”, total la bronca número... perdoneu ja no me’n recordo. Tot això amb un vent huracanat aixecant la sorra que sens fica per tot arreu, son dos quarts de sis, ara venen els camions per ha carregar-nos-sí, aixó mateix, ara hi pujem, ja estem assentats, per no perdre la costum hara hi estarem aquí assentats fins a dos quarts de vuit, es a dir, dos hores aguantan aquest maleit vent que ja fa cinc mesos que l’aguantem.

Correu-hi tots, dos quarts de vuit, el tren que ens portarà de Perpinyà a Burdeus surt a les 8.25 (nit) tenim de fer per tant 23 kms. Rrrrrr zás! Frenada brutal una apretada d’estómac contra estómac buits, i el tren, em arribat a temps falten encara deu minuts per la sortida, fem un cigar i ningú ens parla del sopar, malament, ja em veig passant una nit [¿prima?]. Avança el tren, comencen a caure algunes gotes, ens hi possem una mica bé, el departament es de 3ª, hi caben nou places, som set, podrem anar una mica bé, son més de 400 kilometres i es qüestió de prendre precaucions, quedo endormiscat... crits, ¡d’hont sou! ¡De quin camp veniu! ¡D’Adge! contesten ¡ahont aneu! ¡a Xile!, obro els ulls em poso amb peu miro per la finestra, es un altra convoi que també va a Burdeus, es la una de la nit tenim gana, ningú porta pa, veiam preguntarem pot ser aquests d’Adge els han donat sopar ¡escolteu! ¿que teniu pa? ¡cony! ¿que no haveu sopat? ¡ca home ca! Ens donen mig pa, tot aquest diàleg tingut amb castellà (soc el únic català que va en aquest departament) ells en tots cas també son catalans, estic satisfet de la gentilesa, be, pregunto als del meu departament si porten alguna cosa per menjar amb el pa, ningú contesta, ho suposaba, l’amic Lorca, que m’ha donat un pot de carn, el treu, l’obro i ens el repartim, tornem a posarnos-hi bé, dormim una mica, desperto, son les cinc del matí, passem estacions petites, no hi parem pas, continuen caient gotes, haurem de fer una mica de broma, per que ens falten encara quatre hores i com que tenim d’afegiri la gana no hi ha mes remei, tenim de fer broma, va fumem, ¡que dieu! ningú en te, i si algú en porta fa el longuis, trec el segon paquet fumem cantem i una pitada de la maquina ens assabenta que estem a Burdeus. Bona estació molt semblant amb l’Estació de França de nostra Barcelona. Molt moviment, propi com es natural de una estació com es Burdeus.

Dia 31 de juliol. Baixem del tren, penso que ens donaran quelcom per menjar, ja que fa prop de 24 hores que no avem menjat res, el rellotge marca les 10 del matí, trens que arriben, marxen, nosaltres som objecte de la curiositat dels passatgers, em fixo amb dues senyores, que estan una mica allunyades, sembla que ens compadeixen, per fi s’acosten i ens pregunten, l’una em

diu ahont tinc la família, li dic que a Barcelona, si tinc fills i dona, li dic la veritat, al escoltar que tinc la dona tancada i dirli que es completament innocent sembla dubtar, em pregunta nous detalls d'ella, els i dono, sembla que està convençuda m'ho diuen dues llàgrimes que se li escapen, ens despedim, ens donen la ma i marxen sileciosament, ara em fixo amb dos senyors, aquests parlen tot mirant-se a nosaltres, sembla que estiguin satisfets de la nostra desgracia, no puc aguantar mes m'hi acosto i amb un somriure de mala llet els dic que estem satisfets de la nostra sort, efectivament parlaven de nosaltres en diuen, que si reien no era de nosaltres si no d'algun cas aïslat, els dic que son uns porcs, fan mitja volta i sen van rondinant, arriben dos capellanets molt joves, deuen esser de la segona fornada, admiracions, alguna indirecta, pugen al tren una mica depressa, deuen tenir por que els cremem l'equipatge ;son tan dolents aquests rojos!. Recony son les dotze i sense menjar res, ara ve un senyor amb un brazal que diu SERE, fa cara d'haver esmorzat bé, ens diu que pujem al tren, tenim d'anar a un poble que està a 41 km el vapor està allí, ja som dalt, després de dues hores arrivem allí, aquest poble, es Trompeloup, ens fiquen cap a un moll artificial tot fet de fusta, el tren ens deixa davant mateix dels tinglados. Al pasar el tren per sobre aquest moll, les rodes del tren fan un soroll eixordador, em fa l'efecte que fa molt de temps que no ni havia passat cap, les vies es veu que han fet moviment i sembla que es tingui de trencar tot, aquest moll es a la Ría que va a Burdeus, te aproximadament 1 km d'ample, la corrent es bastant pronunciada, tindrà una velocitat de 6 a 7 milles, passen molts vapors. Baixem del tren, veiem moltes dones que tenen d'embarcar, crits, abraços, petons, lloros i [¿], per uns altaveus ens anuncien que van a començar els preparatius d'embarc, primer que tot a vacunar-se contra la verola, totem pensa quan ens donaran "algo" per menjar, tenim fam, potser amb la vacuna ens passi una mica. Va sommi, no vindrà d'una punxada mes, amb aquest pas, sense haver tingut la verola, de tantes vacunes i infeccions, semblarà que de fet l'haguem passat. Que hi farem es veu que encara tenim de seguir resistin. El cos mig despullat ens mira el Dr. [¿Primer?] els ulls, la boca, al pit tinc uns granets em diu que son, li dic que son d'un escalfament, es posa a riure m'a comprés. Firma el certificat de bona salut, menys mal, es veu que encara ens en queda una mica. Una senyoreta infermera ens fa unes senyals al braç esquerra. Veig que la vacuna m'a donat mes gana, anem junts dos asturians i jo, miro els francs que em queden, si, podré comprar un kilo de pa i una llangonisa, ens ho mengem tots tres, no ens toca en lloc.

Son les 3 de la tarda, comença lo mes empenyadó, aquí hi ha montada l'oficina del SERE, i Legació de Xile, llistes, comprobacions, emprentes, renecs, cues, no pot ser hi ha massa gent esperaré demà, mentre tant anunciant per el alta veu que anem a buscar una tarja i així ens donaran sopar, no està mal i vaig volant, un panet amb dues sardines, una capseta de foagràs i un platan, ja esta bé per una nit, ara ha dormir, puc estirar una "colchoneta" i amb aquesta i tres coixins posada atravesada passaren la nit a l'intemperia.

Dia 1 d'agost de 1939. Hi ha despatchats 500 passatgers, en falten 500 mes que som aquí, m'he enterat que avui arriben dues expedicions mes, es qüestió d'avançar tot lo que es pugui. Va sommi mes empenyes, cues, renecs, trepitjades, etc. etc. Son les dues de la tarda ja ho tinc tot llest ha

anat bastant bé, dino amb el company que queda l'altre ja ha embarcat, aquest ho te una mica negre, fem migdiada i a les quatre pujo l'escala del vapor, mes noms, em dirigeixen vers la meva llitera es el núm. 204-A, avans ens donen un barret gran per el sol i unes ulleres, està a la proa del vapor, son les cinc, a sopar, despres a passejar per coberta i a les vuit a dormir. Avui serà el primer dia (després de sis mesos) que dormiré amb matalàs i llençols, es qüestió d'aprofitar-ho. Bona nit.

Dia 2 d'agost. Em desperta un alta veu que hi ha aquí a proa, ¿com ha anat això? A si, estic a bordo del "Winnipeg". Sembla que no pugui esser em quedo pensan una mica, el pensament em vola cap a España, en busca de la meva estimada muller. Encara estarà a la presó? ¿Ahura mort?, i els fills que faran, l'última carta que he tingut de Barcelona la [¿?] em diu que la família no es porta com cal amb els meus fills. Seran tan miserables que no els ajudaran, els crec capaços de tot. L'alta veu em treu del meu capficament a desdejunar, cafe amb llet i mantega, quedo ben tip, aquí es menja molt be tot ho trobo estrany, fins el menjar bé.

El dia el paso mirant com embarca la gent a bordo som ja uns mil vuit cents, encara en falten molts, penso que tinc un matalàs, men vaig cap a dormir.

Dia 3 d'agost. Sense novetat segueix embarcant gent, després de dinar es nota gran activitat, volen sortir avui, però em sembla que no podra esser. Son les sis em despedeixo de l'amic Rahola que'l trobo a bordo em diu que avui no sortirem, ja ens veurem demà al matí, be doncs fins demà.

Dia 4 d'agost. Set del demati, diana, esmorzar, pujo a coberta son les vuit i quart ja es fan els preparatius per la sortida, a proa veig un remolcador i a popa un altre, una pitada del vapor i comença a desamarrar, els remolcadors ens guien amb direcció al mar, ja està, tres pitadas mes del remolcador ens indiquen que ja podem anar a fer punyetes es un quart de deu en punt, la sirena toca varies pitades, es toca la Marsallesa i el Himne de Riego, algunes personalitats que han vingut a despedirnos enlairen mocadors, molta gent d'abordo fa el mateix, noto que els mocadors dels de terra son mes blancs que els nostres, asi, ja se ha que es degut això, ells tenen lleixiu nosaltres als camps no en teniem.

El vaixell es posa amb marxa. Ria avall passem varias millas, som ja a mig dia, arribem a la "barra" ja som al mar, està una mica picat, em sembla que la ballarem, si, si veig que molt gent no vol dinar, es comença a veure alguna cara groga, dinem bastant bé, i a coberta s'ha dit, segueix la mar picada, la gent desfila cap als camarots, xerrem una mica mes a coberta, i cap a dormir.

Dia 5 d'agost. Em llevo a les 6 encara no han tocat diana ja sols es veu cel i mar. Estem passant el golf de Gascuña. La mar segueix bastant picada i a bordo el mareix esta a l'ordre del dia, per tot arreu es veuen cases de cambi, ningú te cap pela i totem l'està canviant.⁴⁷⁶ A l'hora de dinar, al menjador estem amb família, del meu torn que som uns 500 avui som escasament 100. Alguns tot marejan s'acerquen i fugen corrents cap a coberta, altres no hi son a temps.

Avui doncs m'atipo com un lladre, el vi com que apenes l'an provat, també he vegut fins que he fet el ninell. A la tarda la mar encara està mes picada, apenes es veu algú per coberta, tothom esta encomanant'se a S. Josep als camarots. Al vespre al menjador encara som menys, això marxa bé, em torno a atipar,estic un parell d'hores a coberta, es pot contar amb els dit de la ma la gent que hi circula, men vaig a dormir, al baixar l'escala sento un ¡ai madre! Per terra hi ha despulls de les mes variades subsistencies, la pudor d'agre em fa pujar altra vegada a coberta esperaré una mica, m'estiro sobre uns calabrots, al cap de mitja hora veig venir una parella, ell la porta molt agafada, la deu portar a pendre l'aire, no m'an vist i passen de llarg una mica mes avall a unes deu passes es paren, es fan un petó amb cua, ¡recony!, aquests no estan marejats, després del petó venen altres coses, m'aixeco, men vaig a un altre indret, no pot ser, hi ha una altra parella. I jo que pensaba que totom estava marejat, men vaig a dormir. Tinc una mica d'esencia men passo una mica per la cara i em poso a dormir.

Dia 6 d'agost. De bon mati he sentit una forta emoció. Estem a l'altura del Cap Finisterre es veuen molts vapors es l'encreuament de varies línies. Al cap de unes dues hores veig venir dos vaporets de pesca estan pescant el "bonito" son gallecs, s'ha acostat fins a uns tres cents metres del nostre vaixell. Al reconeixens els uns saluden amb la gorra, nosaltres saludem amb el puny tancat, visques, aplaudiments i voleiar de mocadors, ells miren, allavors, tots menys un han aixecat el puny enlaire, me quedat veient visions. Reacciono al moment. Si aquests homes que desde principi del moviment estan baix les urpes dels feixistes, i em saluden així, ja que ells no han patit tan com altres regions, ¿com estaran les altres? Cada dia m'ha afirmo mes, que molt aviat España quedará lliure d'aquests assassins.

No hi ha dubte que ha aquests nobles pescadors els passarà algo, aquest únic que no ha saludat, m'ha escamat com reia, tot el viatge pensaré amb ells.

A mig dematí l'alta veu ens dona la nova que ha nascut a bordo una nena, no m'ha estrañat, encara en neixaran almenys dues mes. Malgrat que està prohibit embarcar als ultims mesos d'em-bràs, n'hi agut que han dit que estaven de quatre o cinc, es clar que hi ha hagut bastanta tolerancia, jo he vist dones que estan molt madures i em fa l'efecte que si hi agues a bordo un capellà, esclar que no es [guany? ? ?] la vida, pero en podria batejà a mes d'una. Li posaran per nom Annia (Agua) nom que es deia la muller del director d'aquesta compaña i que va morir víctima d'un bombardeig de l'aviació feixista. Annia America Alonso aquest serà el nom i cognoms que li posen, America per el fet que hi anem en cami. El resto del dia, llevat de la tarda que el vaixell ha fet la [compensació?] de la ruta res de nou. Avui em tingut millor dia.

Dia 7 d'agost. Avui em dedicaré a estudià la classe de gent que som a bordo. Sense contar la tripulació, d'emigrats som 2.000. Me fixat que tan de dones com homens hi ha alguns cassos bastant especials. Es calcula que d'homes som 1300, els 700 restants està repartit amb dones i criatures. Hi ha molts matrimonis de veritat, pero ni ha molts de conveniencia. Ho trobo molt

lamentable que havent-hi als refugis dones amb responsabilitat, haguim embarcat quatre “tomaquets”. Encara es mes lamentable que homens que es diuen antifeixistes cometin aquesta falta tan greu. Decididament encara queda molta merda, que serà molt difícil de netejà.

Viatgen moltes personalitats, de les lletres, Tribunals, polítics, de les sindicals i algun jefe de Divisió, també i viatgen molts Alcaldes i Consellers, els demes excepció d’alguns metges, tots sembla que tenen ofici.

Sembla una expedició escollida, això no vol dir que hi hagin individus que cometin actes que desdiuen al seu favor. Hi ha com a tot arreu de tot, els barruts, els tenorios, algun gripau, no faltantti desgraciadament els mal educats. Es clar que son una minoria ;no faltava mes! Ja dic es una bona expedició. Podria fer algun comentari d’aquests individus que he esmentat avans pero crec mes acertat desprecials i tenir-los ben presents.

El temps avui es magnífic marxem molt be, avui ens han donat ½ lliura de tabac [Epener?] dos llibrets de paper de fumar i una capsa de mixtos. Anat molt be per que ja feia un dia que no fumaba. La coberta esta imponent de gent, no es pot donar un pas, a les nits no faltes les parelles amoroses i algun que altre gemec i per aquest motiu es millor anar a dormir. Bona nit.

Dia 8 d’agost. Dia esplendit també, comencem a sentir una calor bastant intensa

ANNEX2

**QUADRE SINÒPTIC DE LES PERSONES QUE HE TROBAT
RELACIONADES AMB L'HOSPITALET QUE ES VAN EXILIAR
A PAÏSOS DEL CONTINENT AMERICÀ**

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
ABELLA-ALSINA, família					
ABELLA PESET, Josep	? - 1904 o 1905	?	Mestre	JLL / CNT	República Dominicana (?)
ALSINA, Armelina	?-?	?	Mestra	CNT	Mèxic (?)
ALBA-DÍAZ família		La Torrassa			Mèxic (Mélique, 27-7-1939)
ALBA ALBERT, Just	Bunyol (València) - 1904		Rajoler	CNT	
DÍAZ MECA, Maria	L'Hospitalet - 1907		Costurera	?	
ALBA DÍAZ, Progrés	L'Hospitalet - 1934		-	-	
ALBA ALBERT, Vicenç	Llíria (València) - 1922		Mecànic	CNT	
ALBEROLA NAVARRO, Josep	Ontífena (Osca) - 1895	-	Mestre	CNT	Mèxic (Panama, 7-7-1939)
* ARTAL CRIVILLÉ, Hermenegildo	Barcelona? - 1910	Santa Eulàlia	Fuster	?	Argentina (¿1939?)
AYUSO-CUBELLS família		La Torrassa			
AYUSO MELGAREJO, Antoni	Múrcia- 1904		Mecànic	CNT /o FAI	República Dominicana (1940)
CUBELLS MONCLÚS, M ^{re} Teresa	Barcelona, 1906		?	?	Equador (Loyen i Santa Lucía, gener 1941)
AYUSO CUBELLS, Germán	L'Hospitalet?- cap al 1930		-	-	
AYUSO CUBELLS, Liberto	L'Hospitalet?- cap al 1934		-	-	

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIRELL I DATA D'ARRIBADA)
CAMPOS-OCAÑA família					
CAMPOS CAMPOS, Severino	Montserrat (València) – 1906	La Torrassa	Mestre	CNT / FAI	República Dominicana (La Salle, 16-5-1940)
OCAÑA SÁNCHEZ, Igualtat	Barcelona? – 1912		Modista i mestra	CNT	Panamà (1942 o 1943?)
CAMPOS OCAÑA, Helenio	L'Hospitalet – 1937		-	-	Mèxic (1946?)
CANO MARTÍNEZ, família					
CANO PÉREZ, Lluís	Serón (Almeria) – 1904	La Torrassa?	Manobre	JLL CNT, FAI	República Dominicana (1939?)
MARTÍNEZ SORROCHE, Encarna	Serón (Almeria) – 1909		?	CNT?	Equador (1941)
CANO MARTÍNEZ, Angelita	Barcelona – 1932		-	-	
CANO MARTÍNEZ, Violeta	L'Hospitalet – 1933		-	-	
CANO MARTÍNEZ, Eros	L'Hospitalet – 1936		-	-	
CAZORLA PEDRERO, Joan	Cartagena (Múrcia) – 1920	Collblanc	Jonaler	JLL CNT, FAI	Veneçuela (anys 50)
CERZO REDONDO, José	Madrid – 1914	Collblanc	Metal·lúrgic	?	Mèxic (1946)

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILITÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
DÍAZ-ÁVILA, família		La Torrassa			
DÍAZ SOTO, Mateo	Lorca (Múrcia) – 1910		Manobre, agricultor	?	Mèxic (Sinola, 13-6-1939)
ÁVILA CEREZUELA, Soledad	Almeria – 1914		Feines de la llar	?	Mèxic (1948)
DÍAZ ÁVILA, Josep	L'Hospitalet? – (cap al 1936)		-	-	Mèxic (1948)
DOMINGO-ROCA família		Santa Eulàlia			Mèxic (Nyassa, 22-5-1942)
DOMINGO RECIO, Rafael	Barcelona – 1905		Oficinista	ERC	
ROCA GROVITO, Carme	Cervera (Lleida) – 1902		Feines de la llar	?	
DOMINGO ROCA, Montserrat	Barcelona - 1926		Feines de la llar	?	
DOMINGO ROCA, Jordi	Barcelona - 1931		-	-	
ESCAPA-OCÀÑA, família					
OCÀÑA SÁNCHEZ, Ulbertat	Barcelona – 1920	La Torrassa	?	Família anarquista	República Dominicana (1940), (La Soile 16-5-1940)
(ESCAPA SUREDA, Lliberto) ¹⁷¹	Llagostera (Barcelona) - ?		?	?	Panamà (?) Mèxic (?)
ESPÍN FERNÁNDEZ, Miquel?	Múrcia? – cap al 1917?	Collblanc	Xofer	CNT	Veneçuela (a partir del 1945)
FIRMAS GIL, David	Barcelona – 1916	Santa Eulàlia	Enginyer tèxtil	UGT, PSUC	Xile (Winnipeg, 2-9-1939)
FLORES EXPÓSITO, Lluís	Barcelona – 1909	Centre	Agricultor	UGT, PSUC	Mèxic (Mexico, 27-7-1939)

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
FRONTERA – GELADA, família					
FRONTERA BOSCH, Ramon	Balareny (Barcelona) – 1900	?	Tècnic industrial	ERC	Mèxic (19-11-1941)
GELADA BOSCH, Empar	Anglès (Girona) - 1902	?	Feines de la llar	?	
GRAELLS BONET, Francesc	Cervera (Lleida) – 1899	Sant Josep	Farmacèutic	Frente Único Mercantil?, Estat Català-Partit Proletari, PSUC?	Mèxic (Sinaloa, 13-6-1939)
ISERN RABASCALL, Jaume	L'Hospitalet - 1912	Centre	Metge	Catalanista	Veneçuela (17-4-1940)
LLORENS FERRAN, Amadeu	Tarragona - 1898	?	?	ERC	Xile (Winnipeg, 2-9-1939)
LÓPEZ CAMACHO, Alfons	Lucalнена de las Torres (Almería) – 1908	Centre	?	PSUC	República Dominicana (La Salle, 1939 o 1940) Mèxic (1945)
LÓPEZ PUJOL, germans		La Torrassa			Mèxic (Mexico, 7-6-1937) Estat Units (-, 1947)
LÓPEZ PUJOL, Agustín (el primer cognom real era GARULO)	? – 1926		-	-	
LÓPEZ PUJOL, Antoni	Barcelona - 1930		-	-	

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSION	MILTÀNCIA POLITICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
*LÓPEZ – RUÍZ, família		Centre o Sant Josep			Brasil (1951)
LÓPEZ RODRÍGUEZ, Didac	Mazarrón (Múrcia) - 1907		Rajoler	CNT	
RUÍZ MONTOTOYA, Anna	Linares (Jaen) - 1913		-	CNT	
LÓPEZ RUÍZ, Aresni (III)	? - ?		-	-	
LORCA LÓPEZ, Laureà	? (Girona) - 1899	Colblanc		ERC	Xile (<i>Winnipeg</i> , 2-9-1939)
*LOYOLA (o LAYOLA) LLAVERIA, Jaume	L'Hospitalet - 1911		Jornaler	?	Veneçuela (1939 o 1940)
MARCET-OCAÑA, família		?			
MARCET VIDAL, Vicenç	Rubi (Barcelona) – 1907		Ebenista, mestre	Família anarquista	República Dominicana (1940), (<i>La Salle</i> 16-5-1940)
OCAÑA SÁNCHEZ, Alba	Barcelona – 1914		Mestra? - modista	CNT-FAI	Panama? (?)
MARCET OCAÑA, Violeta	Gracollers (Barcelona) - 1934		-	-	Mèxic (?)
*MARTÍN RODRÍGUEZ, Llorenç	Maó (Menorca) – 1891	Colblanc	Jornaler?	?	Argentina (1939?)
*MARTÍNEZ LÓPEZ, Josep Ant.	Múrcia – 1911	Colblanc	Lampista	?	Mèxic (1939)

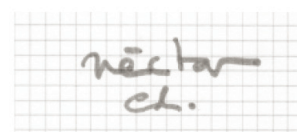
NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIXEL I DATA D'ARRIBADA)
OCAÑA-SÁNCHEZ, família ⁴⁷²		La Torrassa			
OCAÑA SÁNCHEZ, Fco. (Floreal)	La Unión (Múrcia) – 1904		Mestre	Anarquistes	República Dominicana (1940), (La Salle 16-5-1940)
OCAÑA SÁNCHEZ, Fraterna	Barcelona – 1908		Mestra i brodadora		Mèxic (via l'Havana, on arriben en una llanxa, 1941)
OCAÑA SÁNCHEZ, Natura	Barcelona – 1917		Mestra de piano		
OCAÑA SÁNCHEZ, Floreal	Barcelona – 1923		Estudiant		
OCAÑA SÁNCHEZ, Armonia	Fontalba (França) - 1925		Estudiant		
OCAÑA-RASCÓN, família		La Torrassa ?			
OCAÑA SÁNCHEZ, Salvador	La Unión (Múrcia) – 1906		Fuster	Anarquistes	República Dominicana (1940), (La Salle 16-5-1940)
RASCÓN & Juana	? - ?		?		Mèxic (Cuba, 1941)
OCAÑA RASCÓN, Germinal	? - ?		-		
OCAÑA RASCÓN, Helios	? - ?		-		
ORRIOLS SOLÉ, Josep	Manlleu (Barcelona) – 1897	La Torrassa	Obrer tèxtil	Partit Dem. Fed., CNT	Argentina (?)
PEIRATS VALLS, Josep	La Val de Uixó (Castelló) - 1908	?	Rajoler	JLL, CNT, FAI	República Dominicana (La Salle 19-12-1939)
					Equador (Lorçen, Santa Lucía, gener 1941)
					Panamà (Porvenir, 1943)
					Veneçuela (en avió, 1946)

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VIAJELL I DATA D'ARRIBADA)
PLAYAN-PUIGFEL, Família					
PLAYAN TERSOL, Enric	Barcelona - 1901	Centre	Obrer tèxtil	CNT	Mèxic (<i>panama</i> , 7-7-1939)
PUIGFEL BARNAT, Agustina	? - ?		Feines de la llar?	?	
PLAYAN PUIGFEL, Palmira	L'Hospitalet, 1927		-	-	
PLAYAN PUIGFEL, Vida	L'Hospitalet?, principis anys 30?		-	-	
PUJOL – SUÁREZ, família		?			Mèxic (<i>Mèxicque</i> , 27-7-1939)
PUJOL ASENCIO, Josep	Múrcia – 1896		Camperol i marbrista	CNT	
SUÁREZ NÚÑEZ, Beatríu	Múrcia – 1903		Feines de la llar	?	
PUJOL SUÁREZ, Josep (III)	Barcelona – 1925		Mecànic	-	
PUJOL ASENCIO, Caelina (tieta)	Múrcia – 1860		Feines de la llar	?	
PUJOL BUSQUETS, Josep	L'Hospitalet – 1903	?	Forjador, bufador	?	Mèxic (<i>Síriaia</i> , 13-5-1939)
RIPOLL-ABELLA, família					
RIPOLL MASDEU, Gaietà	Selva del Camp (Tarragona) – 1911	Centre	Manobre	ERC, UGT, PSUC	Nord d'Àfrica (1939?) Veneçuela (cap al 1948)
ABELLA, ?	? - ?		?		Argentina (cap al 1958)
RIPOLL ABELLA, ¿Albert? (III)	L'Hospitalet - 1937		-		

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLITICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
RIPOLL-SAUCH, família					
RIPOLL MASDEU, Josep	Selva del Camp (Tarragona) - 1909	Centre	?	?	Veneçuela (?)
SAUCH GILL, Teresa	Belpuig (Lleida) – 1911		?	?	
RIPOLL SAUCH, Jordi	Barcelona – 1933		-	-	
RIPOLL SAUCH, Josep	L'Hospitalet – 1931		-	-	
SÁEZ – GARCÍA, família					
SÁEZ CARRASCO, Tedfilo	Escalona (Toledo) – 1905	Centre?	Guàrdia d'assalt	?	Mèxic, (Santo Domingo, juliol del 1940)
GARCÍA TORRECILLAS, María	Albánchez (Almeria) – 1916	Centre	Jornalera	CNT	Mèxic, (Governador General Cambon i després Serpa Pinto, agost del 1942)
SÁEZ GARCÍA, Felip	Eina (França) – 1940	-	-	-	Mèxic, (Governador General Cambon i després Serpa Pinto, agost del 1942)
SEGARRA CABRÉ, Joan	Barcelona – 1895	Collblanc o Torrasa	Fuster, negociant, avicultor, oficinista...	ERC (expulsat el 1931)	Mèxic (Panama, 7-7-1939)
*TORRENTÓ SEGARRA, Manuel	Barcelona - 1905	Muntanya Serra)	Xofer	CNT, FAI?	Mèxic? (?)

NOMS	LLOC I ANY DE NAIXEMENT	BARRI DE RESIDÈNCIA	PROFESSIÓ	MILTÀNCIA POLÍTICA	PAÍS (VAIXELL I DATA D'ARRIBADA)
*VERA-GARCÍA, família		?			
VERA LUJÁN, Llorenç	Barcelona? - ?		?	ONT	Santo Domingo (1941?) Veneçuela (segona meitat de la dècada de 1940?)
GARCÍA NOGUERA, Antònia	Barcelona? - ?		?	?	
VERA LUJÁN, Mario Roberto	Elna (França) - 1941		-	-	
VERDÚ AMORÓS, Josep Maria	Jumilla (Múrcia) - 1908	-	Mestre	?	Mèxic (Mèxic, 27-7-1939)
VIVES CAMPOS, Miquel	? - ?	Santa Eulàlia	Vidrier	?	Xile (segona meitat de la dècada de 1940?)
XENA – PUIG, família		Centre			
XENA TORRENTS, Josep	Casà de la Selva (Girona) – 1908		Mestre i electricista	ONT	República Dominicana (1939 o 1940)
PUIG, Harmonia	Sant Feliu de Guíxols (Girona) - ?		Mestra	ONT?	Veneçuela (1946)
XENA PUIG, (caro	L'Hospitalet? – 1937?		-	-	

Nota. Els casos marcats amb un asterisc (*) davant del nom són els que no he pogut confirmar per més d'una font

La derrota en la Guerra Civil Espanyola i els durs efectes de la postguerra els van expulsar de casa seva i la majoria no en van tornar. Aquesta és la història dels exiliats i els emigrants hospitalencs més desconeguts, els que van anar a parar al continent americà: Mèxic, l'Argentina, Xile, Equador, República Dominicana, Brasil, Estats Units... Dècades d'oblit van esborrar aquí la seva memòria gairebé del tot. Aquest llibre, fruit d'una investigació realitzada en els darrers quatre anys pel periodista Enric Gil Meseguer, ha recuperat les vicissituds de gairebé un centenar d'exiliats i de molts més emigrants que, entre el 1937 i el 1965, van refer les seves vides a milers de quilòmetres d'aquí.

Per a molts dels exiliats republicans, el dia del retorn sense Franco al poder no va arribar mai. Senzillament, mai no van poder o no van voler tornar de l'exili, o si ho van fer va ser de manera puntual, per visitar familiars i amics. En aquestes visites, la majoria trobaven un món que ja no reconeixien com a propi perquè havien passat massa anys des que n'havien sortit. El mateix podríem dir de molts d'aquells que els van seguir després per fugir de les misèries de l'Espanya de postguerra. Aquest llibre vol servir per a què el record de tots ells sobrevisqui al seu temps i encara serveixi per alliçonar-nos de la part positiva de les seves vides.

Aquest llibre també trenca amb la imatge de l'Hospitalet com a ciutat únicament acollidora d'immigrants. Des d'aquesta ciutat es van donar molts casos d'emigració internacional entre les dècades de 1930 i 1960, un fenomen aquest encara poc o gens investigat. Avui, que sembla que molts no recorden el nostre passat no tan llunyà en què d'altres països ens rebien i ens allotjaven, potser caldria reivindicar els sacrificis i les ensenyances d'unes generacions de les quals, malauradament, hem fet poca memòria. El que aquí es relata també ens hauria d'ajudar a comprendre el que significa haver d'emigrar a països llunyans.

